

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI İRAN'IN GÜNEY
KAFKASYA POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİL VELİYEV

05912419

ANKARA 2007

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI İRAN'IN GÜNEY
KAFKASYA POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ersin ONULDURAN

EMİL VELİYEV

05912419

ANKARA 2007

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI İRAN'IN GÜNEY
KAFKASYA POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI : Prof. Dr. Ersin ONULDURAN

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

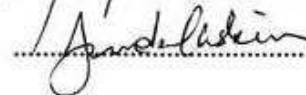
Prof. Dr. Ersin ONULDURAN

Doç. Dr. Güler ÖZEN

Y. Doç. Dr. Funda KESİM

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINI BELİRLEYEN

ÖĞELER VE KAVRAMLAR

1. 1. İran'ın Dış Politikasını Etkileyen İç Faktörler	5
1. 1. 1. Genel Olarak İran Tarihi	5
1. 1. 2. İran'ın Coğrafi ve Jeopolitik Konumu	10
1. 1. 3. İran'ın Etnik Yapısı	11
1. 1. 4. İran'ın Ekonomisi ve Enerji kaynakları	14
1. 1. 5. İran'ın Silahlı Kuvvetleri ve Askeri Kapasitesi	16
1. 2. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Dış Politikasının Genel Hatları	20
1. 2. 1. Rafsancani Döneminde İran Dış Politikası	20
1. 2. 2. Hatemi Döneminde İran Dış Politikası	26
1. 2. 3. Ahmedinecad Döneminde İran Dış Politikası	34

İKİNCİ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ SONRASI İRAN'IN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

2. 1. Kafkasya'nın Jeopolitik Konumu	37
2. 2. İran Açısından Güney Kafkasya'nın Önemi	48
2. 3. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Azerbaycan Politikası.....	53
2. 3. 1. İran-Azerbaycan İlişkilerini Etkileyen Faktörler	61
2. 3. 1. 1. Karabağ Sorunu ve İran'ın Yaklaşımı	64
2. 3. 1. 2. Güney Azerbaycan Faktörü	69
2. 3. 1. 3. Azerbaycan'ın Batı Yönlü Politika İzlemesi	73
2. 3. 1. 4. Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu	78
2. 4. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Ermenistan Politikası	82
2. 4. 1. İran-Ermenistan İlişkilerini Etkileyen Faktörler	89
2. 4. 1. 1. Türkiye ve Azerbaycan Faktörü	89
2. 4. 1. 2. Rusya Faktörü	92
2. 4. 1. 3. Ermeni Diasporasının Önemi	95
2. 5. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Gürcistan Politikası ve Bu Politikayı Etkileyen Faktörler	99
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	111
ÖZET	127
ABSTRACT	128

GİRİŞ

Bzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları' olarak tanımladığı Güney Kafkasya, 20. yüzyılın sonlarından itibaren bölgesel ve dünya gücü olmak isteyen devletlerin mücadele alanına çevrilmiştir. Bölgenin bu kadar önemli olmasının esas sebebi güney-kuzey ve doğu-batı ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölgenin önemi daha da artmış ve uluslararası aktörlerin mücadele alanına çevrilmiştir.

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Soğuk Savaşın sona ermesi Güney Kafkasya ve Hazar jeopolitiğinde önemli değişikliklere yol açtı. Bu değişiklikler sonucunda 1991'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlığını kazandı. Bu gelişmelerin ardından Hazar Denizi'nin kontrolünün SSCB ve İran tekelinden çıkıp yeni kurulan Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ile paylaşılan bir statüye geçmesiyle sonuçlandı. Bölge jeopolitiğinde yaşanan bu gelişmeler, bölgenin sahip olduğu petrol ve doğalgaz potansiyeli nedeniyle geçmişten bu yana devam eden rekabeti daha da artırdı ve bölge rakip aktörlerin çıkar mücadelelerinin merkezi alanlarından biri haline geldi.

Sovyetler Birliği'nin dağılması İran'a kuzey sınırlarından gelebilecek tehdidin ortadan kalkması ve bağımsızlıklarını yeni kazanmış cumhuriyetlerin yardımı ile uluslararası yalnızlıktan kurtulmak gibi avantajlar sağlamış olsa da aynı zamanda ciddi tehditlerle karşı karşıya bırakmıştır. İran açısından asıl tehdit kuzeyde bağımsızlığını yeni kazanmış olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran sınırları

içerisinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri için bir çekim merkezine çevrilebilmesi ve iki kutuplu sistemin yıkılması sonucu tek küresel güç olarak kalan ve İran'ın '*Büyük Şeytan*' olarak nitelediği ABD'nin bölgeye yerleşme çabaları olmuştur.

İran 25 Aralık 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımış ve Ocak 1992'de ise İran İslam Cumhuriyeti'nin Bakü'de büyükelçiliği açılmıştır. Azerbaycan'da baş veren yönetim değişiklikleri ile Tahran-Bakü ilişkilerinde gerilme ve yakınlaşmalar müşahede edilmiştir. İran-Azerbaycan ilişkilerini Güney Azerbaycan sorunu, Karabağ sorunu, Hazar sorunu ve Azerbaycan Batı ilişkileri şekillendirmiştir. 1991'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilen Ayaz Mutallibov'un Rusya yönlü politika izlemesi ve Güney Azerbaycan sorununun İran'ın iç sorunu olarak görmesi ve Türkçülük ideolojisinden uzak politika izlemesi Azerbaycan-İran ilişkilerinde statükonun korunmasına neden olmuştur. 1992'de Azerbaycan'da Ayaz Mutallibov'un istifası sonrası iktidara gelen Ebülfez Elçibey döneminde İran Azerbaycan ilişkileri çok gergin geçmiş hatta 1993'de Ebülfez Elçibey'e karşı yapılmış olan darbeni İran tarafı desteklemiştir. Buna sebep Elçibey'in Türkiye ve Batı yönlü politikacı gibi tanınması ve Türk milliyetçisi olmasıydı. 1993'de iktidara gelen Haydar Aliyev döneminin ilk bir yılında İran ile ilişkiler iyi olmuş fakat Eylül 1994'de imzalanan Asrın Anlaşması'ndan sonra yeniden Tahran-Bakü ilişkileri gerilmiştir. Haydar Aliyev iktidarda olduğu dönemde ABD ve Rusya arasında dengeli politika izlemiş ve İran'ı arka planda tutmuştur. 2003'den sonra İlham Aliyev döneminde İran Azerbaycan ilişkilerinde bir canlanma müşahede edilmiştir. Buna sebep ABD'nin İran'a karşı baskılarda Azerbaycan'da destek araması olmuştur.

İran 25 Aralık 1991’de Ermenistan bağımsızlığını tanımıştır. 9 Şubat 1992’de iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. İran Ermenistan ilişkileri kurulduktan çok kısa zaman içerisinde iki ülke arasında yakınlaşmalar müşahade edilmiştir. Buna sebep ise hem İran’ın hem de Ermenistan’ın izole edilmiş durumda olmaları olmuştur. İran ABD tarafından, Ermenistan ise Türkiye ve Azerbaycan tarafından izole edilmiştir. İran Ermenistan ilişkilerini etkileyen faktörler: Bağımsızlığını kazandıktan bugüne kadar Ermenistan’ın Rusya yanlısı bir politika izlemesi, Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinde sorunlar yaşaması ve güçlü Ermeni diasporasına sahip olmasıdır. İran Ermenistan ilişkileri ‘*Düşmanımın düşmanı dostumdur*’ tezine dayanarak yürütülmüştür. İran her zaman kendi amaçları için Ermenistan’ı kullanmıştır. Türkiye’nin bölgede yayılmasını ve Kuzey Azerbaycan’ın Güney Azerbaycan Türklerine etkisini azaltmak için Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgali zamanı Erivanı desteklemiş, ABD ile olan sorunlarını Ermeni diasporasının yardımı ile çözmek için İran’daki Ermenilere ve Ermenistan’a mali yardımda bulunmuştur. 1992’de İran-Ermenistan arasında doğalgaz boru hattı anlaşması imzalanmış ve 19 Mart 2007’de buru hattının İran kısmının inşası tamamlanmıştır. Hal hazırda Ermenistan-İran arasında Aras nehri üzerinde yeni köprüler ve barajlar yapılmaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti 25 Aralık 1991’de diğer Güney Kafkasya Cumhuriyetleri gibi Gürcistan’ın da bağımsızlığını tanımış ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Gürcistan-İran ilişkileri Azerbaycan-İran, Ermenistan-İran ilişkilerine nazaran gelişmemiştir. Bunun en büyük nedeni İran ile Gürcistan arasında sınır olmaması, Gürcistan’ın Hıristiyan devleti olması ve Batı yönlü bir dış politikaya sahip olmasıdır. İran Ermenistan üzerinden Gürcistan ile az

hacimde de olsa ticari ilişkilere sahiptir. İran Ermenistan demiryolunun Karabağ Savaşı nedeniyle kapalı olması, aynı zamanda Ermenistan Gürcistan demiryolunun Abhazya sorunu yüzünden çalışmaması ve kara yollarının iyi durumda olmaması İran Gürcistan arasında yük taşımacılığını ve diğer ticaret ilişkilerini engellemektedir. Ama son zamanlar Gürcistan'ın yaşadığı enerji sıkıntısı ile ilgili olarak iki ülke arasında ticaret ilişkileri yeniden canlanmağa başlamıştır. İran Gürcistan arasında doğalgaz anlaşması imzalanmış ve doğalgaz Azerbaycan üzerinden aktarılmaya başlamıştır. Gürcistan-ABD ilişkileri Tahran Tiflis arasında diplomatik ilişkileri etkilese de ABD Gürcistan'ın İran'dan acil durumlarda doğalgaz alımına karşı çıkmamıştır.

Bu çalışma Sovyetler Birliği'nin çöküşünden günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Konu büyük ve kapsamlı olduğu için yalnız İran Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile arasında olan siyasi ilişkiler ve bu ilişkileri etkileyen iç ve dış faktörler araştırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINI BELİRLEYEN

ÖĞELER VE KAVRAMLAR

1. 1. İran'ın Dış Politikasını Etkileyen İç Faktörler

1. 1. 1. Genel Olarak İran Tarihi¹

İran tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur² ve bu özelliğini bugün de önemli ölçüde korumaktadır. İran adı, Persler tarafından verilmiştir ve Farsça 'Arilerin ülkesi' anlamına gelmektedir. 'Persia ya da Persis' sözcükleri, bölgede ülke yada millet adı olarak değil, genelde körfezin doğusundaki eyaletin adı olarak kullanılmıştır.

Bugünkü İran topraklarının en eski sahipleri Elamlar'dır. Daha sonra bölge sırasıyla Medler'in, Persler'in, M.Ö. 300'lü yıllarda Büyük İskender'in, Sasanilerin, Hz. Ömer döneminde Arap'ların yönetiminde bulunmuştur. X. yüzyılın sonlarından itibaren ise bölge Türklerin yönetimine geçmiştir.³ 1502'de Türk soyundan olan Şah İsmail bölgede Safevi Türk devletini kurmuştur. Safevi devletinin güney sınırı Bağdat'a, doğu sınırı Herat'a, kuzey sınırı Derbent'e, batı sınırı ise Anadolu'nun doğusuna kadar uzanmıştır. Safevilerin zayıflamasıyla 1736 yılında Nadir Avşar

¹ Bugünkü İran İslam Cumhuriyetinin sınırları Rus, Türk ve Safevi Türk Savaşlarında belirlenmiştir. Oğuz Türkleri'nin yurdu olan 192,752 kilometre kara toprağa sahip Azerbaycan, 1812 Gülistan, 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile ikiye bölünmüş. Azerbaycan'ın 86,800km'lik bölümü Rusya'ya, güneyde kalan 105,952 km'lik bölümünde üzerinde yaşayan insanlarla birlikte Güneyde kalan Safevi topraklarına birleştirilerek kurulmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kazım ÜTÜK, 'Araf'taki Ülke İran', *2023 Dergisi*, Haziran 2002, Sayı 14, s. 13.

² Genel olarak İran'ın coğrafyası, idari yapılanması, anayasası, tarihi ve ekonomisi ile alakalı: <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/tarih.htm>

³ Kazım ÜTÜK, *a.g.m.*, s. 10,

kendini Şah ilan etmiştir. Nadir Şaha karşı yapılan suikasttan⁴ sonra son Türk Kacar Hanedanlığı, 1925 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir. 21 Şubat 1924'de Rıza Han, darbe yapmış ve yeni hükümet kurmuştur. Rıza Han Aralık 1925'te ülkedeki Kaçar Hanedanlığı yönetimine son vermiş ve 25 Nisan 1926'da İngilizlerin yardımıyla, Rıza Şah Pehlevi adıyla tahta çıkmıştır. Şah ülkenin birliğini gerçekleştirmeye çalışmış ve bir reform siyaseti izlemiştir. İran 1933'te '*Anglo İranean Company*' ile çıkarlarına uygun bir petrol anlaşması yapmış, İngiliz ve Ruslara bağımlılıktan kurtulmak için Almanlara yönelmiştir.⁵

II. Dünya Savaşının başında 1941'de İngiltere ve SSCB, Alman etkisini azaltmak ve Basra Körfezinden SSCB'ye kadar uzanacak güvenli bir hat kurmak için Rıza Han'ın Hitler'e yaklaşmasını bahane ederek, İran'ı işgal edip Rıza Han'ı iktidardan uzaklaştırdılar. İşgal boyunca İran'ın güneyi İngilizler, kuzeyi ise Ruslar tarafından işgal altında tutuldu. Büyük devletlerin baskıları sonucu, Rıza Şah Pehlevi Eylül 1941'de oğlu Mehmet Rıza Şah Pehlevi tarafından devrilmiştir.⁶

Mehmet Rıza Şah Pehlevi döneminde ülkede hızla bir modernleşme hareketi başladı. II. Dünya Savaşı sonunda başlayan soğuk savaş döneminde İran yönetimi, Rus ve İngiliz tehdidine karşı ABD ile yakınlaşmış ve bölgede ABD'nin müttefiki olarak hareket etmeğe başlamıştır. 1945'te İran'da yaşayan Azerbaycanlılar ayaklanarak Milli Hükümetlerini kurmuş ve bağımsızlıklarını ilan etmiştir Çok kısa süre sonra ABD'nin yardımı ile hareket yatırılmış ve merkezi denetim yeniden

⁴ Zafer Bozkaya, 'İlk Çağlarda İran', b.k.z. <http://www.hindistangezi.com/iran/tarihiran.htm>

⁵ Yavuz KILIÇ, 'İran'ın Azerbaycan Politikası', Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 11.

⁶ KILIÇ, a.g.m., s. 11.

sağlanmışır.⁷ Yabancı müdahaleler İran’da yeni bir milliyetçi hareketin doğmasına ve Musaddik yönetimindeki Ulusal Cephe Partisi’nin gelişmesine neden olmuştur. 1951’de Başbakan Razmara’nın öldürülmesinden sonra çıkan isyanla Musaddik başbakanlık görevine getirilmiştir. Musaddik parlamentodan İran petrollerinin millileştirmesi yönünde bir karar çıkarmış ve İngiltere karşıtı bir siyaset izlemeye başlamıştır. 13 Ağustos 1953’te Şah Musaddiki görevden almış, bunun üzerine halk Şah’a karşı ayaklanmış, Şah ülkeyi terk etmeye zorunda kalmıştır. Şah bir kaç gün sonra geri dönmüş ve Musaddik’i tutuklatmıştır. İran yeniden ABD ve Batı devletleri ile ilişkilerini normalleştirmiştir.

İran’ın son egemen gücü olan Pehlevi Hanedanı baskı düzeni kurduğu için halk kitleleri tarafından sevilmemiş ve desteklenmemiştir. Şah yönetimi tam olarak diktatörlük şeklinde devam etmiş ve hiçbir şekilde ülkenin geleceğine yönelik iyileştirmeler yapılmamıştır. İran devleti Şah’ın kişisel malı hüviyetine girince, İran’da halk ve yönetim arasındaki uçurum büyümüş ve bu durum belirli bir süreç içerisinde Şah yönetiminin yıkılmasına giden yolu açmıştır. Şah çok güçlü bir ordu ve polis örgütünün yardımı ile ayakta kalmağa çalışmıştır.⁸

1960’lı yıllarda İran’dan sürülen Şii toplumunun ruhani lideri Ayetullah Humeyni’ye karşı hakaret dolu bir makalenin yayınlanması, 1978’de Kum kentinde bir protesto gösterisine yol açmıştır. Protestoyu engellemeğe çalışan Savak’la çıkan çatışmada yaklaşık 100 kişi hayatını kayıp etmiştir. 8 Eylül 1978’de sıkı yönetim ilan edilmiş, fakat bu da göstericileri durduramamıştır. Olayların giderek büyümesi üzerine 16 Ocak 1979’da Şah İran’ı terk etmiş. Şubat ayında Humeyni sürgünde

⁷ İsmail ZENGİN, *İran Devrimi ve Orta Doğuya Etkileri*, İstanbul, Milliyet Yayın, 1991, s.29.

⁸ Anil ÇEÇEN, ‘Bir İran Değerlendirilmesi’, *İran Özel, Avrasya Dosyası*, ASAM, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3, s. 344.

yaşadığı Fransa'dan geri dönmüştür. 1 Nisan 1979'da İran'da geçirilen referandum sonucu olarak İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir.⁹

Cumhuriyetin ilanından sonra da İran'daki olaylar devam etmiştir. Kasım 1979 da İran'daki Amerikan büyükelçiliğinde çalışanlar Humeyni yanlısı öğrenciler tarafından rehin alınmıştır. Rehineleri kurtarmak için Amerikan silahlı güçleri tarafından yapılmış rehine kurtarma operasyonu fiyasko ile sonuçlanmıştır. Rehineler 444 gün sonra serbest bırakılmıştır. Aralık 1979'da Humeyni taraftarları ile İran'da yaşayan ve İran'daki Türkler üzerinde büyük güce sahip olan Ayetullah Şeriatmedari taraftarları arasında Güney Azerbaycan'da çatışma meydana gelmiş ve bu çatışmalar İran yönetiminin zaferi ile sona ermiştir.

Eylül 1980 tarihinde, Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak, İran'da devrimle ortaya çıkan karışıklıklardan ve İran'ın dünya ülkeleri tarafından yalnız bırakılmasından faydalanarak İran topraklarına müdahale etmiştir. Sekiz yıl devam eden İran-İrak Savaşı 6 Ağustos 1988'de iki ülke arasında imzalanan Ateşkes Anlaşması ile son bulmuştur. Bu savaş İran ekonomisini harap ederek yarım milyondan fazla insanın ölümüne ve yaralanmasına sebep olmuştur.¹⁰

Ayetullah Humeyni 3 Haziran 1989'da öldükten sonra Ali Hamaney İslam Cumhuriyetinin Dini Lideri seçilmiştir. Başkomutan ve Parlamento Başkanı olan Haşimi Rafsancani, Ali Hamaney'in yerine 28 Temmuz 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı döneminde uluslararası alanda etkin

⁹ KILIÇ, a.g.m., s. 12.

¹⁰ Teyyar ARI, Irak İran ve ABD, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 372.

olmaya çalışan İran, sosyal hayatta da katı ve sıkı biçimde uygulanan denetimlerden bazılarını yumuşattı.¹¹

Muhammet Hatemi'nin 1997 yılının Mayıs ayında halkın büyük desteğini alarak İran'ın yeni cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte, İran Devrimi yeni bir safhaya girdi. Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Hatemi, İran'da dikkate değer bir takım değişiklikler gerçekleştirdi.¹² Hatemi dış politikada 'tansiyonu düşürmek' ve 'medeniyetler arası diyalog' söylemleri çerçevesinde İran'ın dünyaya entegre olması yönünde bir politika izledi. Hem Rafsancani, hem de Hatemi temelde İran rejimini 'bekası kuşkulu olan rejim' olmaktan çıkarma gayesini gütmekteydi.¹³

Hatemi'den sonra cumhurbaşkanı seçilen Ahmedinejad İran'ının dış politikası devrim sonrası Humeyni dönemini hatırlatmaktadır. Ahmedinejad yönetimi ise Humeyni'den farklı olarak, Batı karşısında daha iyi direnebilmek için şimdilik İslam ülkeleri ile iyi ve yakın ilişki kurma eğilimi içinde gözükmektedir. Başka bir ifade ile yeni yönetiminin gündeminde ABD, AB ve İsrail öncelikli bir konuma sahiptir.¹⁴

¹¹ Yunus YILMAZ, 'Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra İran'ın Azerbaycan Politikası', İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 8.

¹² YILMAZ, a.g.m., s. 8.

¹³ Arif KESKİN, 'Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası: 'Saldırganlığın Rasyonelleşmesi'', b.k.z: <http://www.avsam.org/tr/yazidosyagoster.asp?ID=33>

¹⁴ KESKİN, a.g.m., b.k.z: <http://www.avsam.org/tr/yazidosyagoster.asp>

1. 1. 2. İran'ın Coğrafi Konumu

İran'ın doğal yapısı Asya ile Afrika'nın bin yıllar boyu birbirini sıkıştırması ile oluşmuş kumlu, killi, ovalı geniş bir yapıya sahiptir. Yüzölçümü 1.648.195 km² olan İran,¹⁵ Ortadoğu'nun merkezinde yer almakta ve bir köprü gibi Hazar denizini Basra körfezine bağlamaktadır. Ortadoğu ve Batı Asya'da yer alan İran'ın komşuları (Hazar bölgesinde), Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, Kazakistan, (Umman denizi ve Fars körfezi bölgesinde) Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Arabistan, Kuveyt ayrıca Türkiye, Irak, Pakistan ve Afganistan'dır.¹⁶

Basra körfezine uzun bir kıyısı olan İran'ın toplam kıyı uzunluğu 2440 km'dir. Hazar denizinde olan kıyı uzunluğu ise 740 km,dir. 5440 km kara sınırı olan İran'ın Türkiye ile 499 km, Azerbaycan ile 601 km, Türkmenistan ile 992 km, Afganistan 936 km, Pakistan ile 909 km ve Irak ile 1458 km sınırı bulunmaktadır.

İran, 25.05'K-39.42K paralelleri ile 44.02'D-63.20'D boyları arasında yer almaktadır. Ülke arazisinin 12.000 km² göller oluştururken, 1.636.000 km² si kara yüzeyidir. Ülkenin en alçak yeri ise Hazar Denizi kıyısında 28 m, en yüksek yeri ise 5671m ile Demavent tepesidir.

¹⁵ Mustafa BALBAY, İran Raporu, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları Yayınevi, 2006, Baskı 2, s. 85.

¹⁶ Sami OĞUZ ve Ruşen ÇAKIR, Hatemi'nin İran'ı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 23.

1. 1. 3. İran'ın Etnik Yapısı

İran, çeşitli etnik grupların tarih boyunca yerleştiği ve yaşadığı bir ülkedir. Başka bir deyişle İran 'Etnik bir İmparatorluk'tur'. İran'ın toplam nüfusu, devrimin yapıldığı yıllarda 30 milyon civarındaydı. Nüfus gelişimini sağlamak için yapılan doğum teşviki neticesinde nüfus hızla artmıştır. 1995'de 65 milyona ulaşmıştır. 2005'te nüfus yaklaşık 70 milyon kişi olmuştur¹⁷. Nüfus artış oranının 2003 itibariyle %1.08 olduğu İran'da net göç oranı 1000 kişide-0.86 olarak belirlenmiştir.

Bir km²'ye 43 kişinin düştüğü İran'da nüfusun belirgin noktalarda toplandığı görülür. Bu bakımdan İran'da nüfusun % 60'ı kentlerde yaşarken %40'ı kırsal alanda yer alır. Toplam nüfusun %10'u hale göçebe hayat sürer. Nüfus dağılımı son derece dengesizdir. İran nüfusunun iki ana unsurunu Farslar ve Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadırlar.¹⁸ Her iki grubun nüfuslarının birbirine yakın olduğu ifade edilmektedir. Farslar ve Azerbaycan Türkleri'nin genel nüfusa oranları % 75 civarlarındadır. Dolayısı ile Azerbaycan Türkleri İran'da azınlık değildirler. Farslarla birlikte İran'ın ana unsurudurlar. Geri kalan % 25'lik kesime ise Gilaki ve Mazandarani %8, Kürt % 7, Arap % 3, Lur % 2, Afgan % 2, Türkmen % 2, ve diğerleri % 1 oluşturmaktadırlar. Bugün, İran sınırları dahilinde yaklaşık 25 milyon Azerbaycan Türkünün yaşadığı bilinmektedir. Yüzde % 30'luk kesime ise, Azerbaycan Türkleri dışında çok sayıda çeşitli Türk toplulukları olan Horasan bölgesinde Türkmenler, Şiraz bölgesinde Kaşgay Türkleri, Afşarlar, Hamseler, Halaçlar, Agaçeriler vb. dahildir.

¹⁷ BALBAY, a.g.e., s. 117.

¹⁸ Abdulkadir, GERÇEKSEVER, Basra Körfezi Kayıp Kimlik, İstanbul, İQ yayınları, 2005, s.162

Azerbaycan Türkleri: İran'daki Azerbaycanlılar bu bölgeye 7'nci ve 11'nci yüzyıllarında gelmiş olan Türk soylarındandır. İran'daki Türkler arasında konuşulan Türkçe, Kafkaslarda konuşulan Türkçe ile yakından ilişkilidir. Azerbaycan Türkleri Oğuz diyalektinde konuşmaktadırlar.¹⁹ İran'daki Azerbaycan Türkleri 25-26 milyon civarında nüfusa sahip oldukları ve İran'ın genel nüfuzunun %40'ı oluşturdukları bilinmektedir. Farslara oranla nüfuz artış hızlarının çok yüksek olduğu, resmi olmayan kaynaklarca ifade edilmektedir. Azerbaycan Türkleri İran'da daha çok Doğu ve Batı Azerbaycan, Erdebil, Kazvin ve Zencan eyaletlerinde yaşamaktadırlar. 140,000 kilometrekare alana sahip olan bu bölgede yaşayan yaklaşık 18 milyon insanın %90'ını Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadırlar. Nüfus yoğunluğu km başına 28 kişi olup, nüfusun yarısı şehirlerde yaşamaktadır. Azerbaycan Türkleri'nin diğer bölümü ise Gilan, Tahran, Hamedan ve Fars ayetlerinde yaşamaktadırlar. Azerbaycan Türklerinin büyük kısmı Şii mezhebinden olmasına karşın, Hoy, Bender Humeyni ve Marageh şehirlerinde yaşayan 2 milyon civarında Sünni Azerbaycan Türkü bulunmaktadır.²⁰

Ermeniler: İran'da 100-150 bin kadar olduğu sanılan Ermeni nüfusu, Tahran, Tebriz, İsfahan, Urmiye, Hoy ve Şahrup şehirlerinde dağınık halde yaşamaktadırlar. Ermeniler Müslüman olmayan en büyük azınlıktır. 1975-80 yıllarda sayıları 250-300 bin iken, İran–Irak Savaşı ve İslami rejimin kurulmasının ardından başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere göç nedeniyle sayıları hızla azalmış ve bugün de azalmaya devam etmektedirler. Şah zamanında daha geniş haklar tanınan Ermenilerin, Humeyni yönetiminin başa geçmesi ile birtakım hakları kısıtlanmıştır.

¹⁹ KILIÇ, a.g.m., s. 14.

²⁰ BALBAY, a.g.e., s. 120, 121.

Buna karşın azınlık grupları içinde Ermeniler, yönetim tarafından en fazla desteklenmektedirler.²¹

İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi dili Fars dilidir. Ancak İran Nüfusunun yarısından çoğu Türkçe konuşabilmektedir. Farsça Türkçe dışında Arapça, Kürtçe vb. dillerde de konuşulmaktadır. İran'da Farsça % 58, Türk dilleri % 30, Kürtçe % 9, Luri % 2, Afganca (Peştü, Dari) % 1, Arapça % 1 ve diğerleri % 2 oranında konuşulmaktadır. Ülkedeki genel okur-yazar oranı %75, 6–29 yaşlar arasındaki okur-yazar oranı ise %92 olup, kırsal kesime geldikçe ise bu oran % 20'lere kadar düştüğü bilinmektedir.²²

Bugün İran'ın resmi dini İslam ve mezhebi Şia (Caferi)'dir. Ülke nüfusunun % 89'unu Şiiler oluşturur. İran'da % 89 Şii ve % 10 Sünni ile % 1 Zerdüş, Yahudi, ve Hristiyan bulunmaktadır. Sünni Müslüman daha çok Kürdistan, Sistan ve Beluçistan bölgelerinde yaşamaktadırlar. Dört Sünni mezhep Anayasada resmi olarak tanınmıştır.²³ İran'da tarih başlangıcı olarak miladi 622 senesinde Hz.Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti esas alınmaktadır. Yıl 21 Mart'ta Nevruz bayramıyla başlar ve güneş takvimine göre aylara bölünür. Buna göre örneğin 21 Mart 2006, 1385 yılının1. gününe denk gelmektedir.

²¹ BALBAY, a.g.e., s. 131.

²² BALBAY, a.g.e., s. 118.

²³ Genel olarak İran'ın coğrafyası, idari yapılanması, anayasası, tarihi, ve ekonomisi ile alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/nufus.htm>

1. 1. 4. İran'ın Ekonomisi ve Enerji Kaynakları

İran ekonomisi genel olarak ciddi sıkıntılar içerisinde olmasına karşın, dünyanın en önemli petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olması ve bunlardan elde ettiği 15–20 milyar dolarlık düzenli gelir, ekonomisine her zaman ivme kazandırabileceği en kuvvetli yönü olarak dikkati çekmektedir. Mevcut petrol ve doğalgaz yataklarının yanı sıra, sürekli yeni ve önemli yatakların bulunması, gelişmiş ülkelerin İran'a yaklaşmasını sağlamakta, bu durum da İran'a her biri dünya ekonomisinin devleri durumunda olan bu ülkelerle ticaret hacmini geliştirme olanakları yaratmaktadır.²⁴ İran, başta Türkiye, Pakistan, Hindistan ve Çin olmak üzere, ekonomileri her geçen gün gelişen, enerji ihtiyaçları her geçen gün katlanarak artan, ancak yeterli petrol ve doğalgaz kaynakları bulunmayan ülkeler ile çevrilidir. Sadece bu dört ülke ile yapılacak enerji anlaşmaları dahi, İran'ın yakın gelecekte petrol ve doğalgaz satışlarını %100 artıracak kapasitesindedir. İran'da ilk petrol kuyusunun açılmasından bu yana (1908) neredeyse 100 yılı aşkın zaman geçmektedir. Bugün dünyanın tespit edilen petrol rezervlerinin %9,2'si (93 milyar varil) İran'da bulunmaktadır. Bu miktara dünyanın tüm doğalgaz rezervlerinin %14,5'i de eklenecek olursa İran'ın dünya enerji piyasasındaki seçkin konumu açıkça görülecektir. İran önümüzdeki 70 yıl süresince hem petrol ve 250 yıl boyunca da doğal gaz üretimini bugünkü kapasiteyle sürdürebilecektir.²⁵

İran ekonomisinin en büyük sorunu, dünyaya entegre olmasını engelleyen ve bu konuda birçok yasakları bünyesinde barındıran siyasi rejimdir. Bugün İran

²⁴ BALBAY, a.g.e., s. 239.

²⁵ Genel olarak İran'ın coğrafyası, idari yapılanması, anayasası, tarihi, ve ekonomisi ile alakalı: <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/ekonom.htm>

hükümetinin ve ülkede yaşayan ağır ekonomik problemlerin baskısı ile sağlanan küçük ilerlemelere karşın, mevcut İslami rejim ve bu rejimin dayandığı İslami Anayasa, başta yabancı sermayenin İran'a girişi ve dış ticaretin geliştirilmesi konuları olmak üzere ekonomik gelişmelerin altyapısını oluşturacak ve İran'ın dünya ile entegre olmasını sağlayacak kanunların çıkarılmasını engellemekte ve bunları rejimi tehdit eden unsurlar olarak görmektedir. Anayasanın 43. maddesinde geçen '*Ülke ekonomisine yabancı ekonomi hakimiyetini önlemek*' ifadesi ile 44. maddesinde geçen 'tüm büyük ana sanayi işletmelerinin devlete ait olacağı ve özel sektöre bu hakkın verilmeyeceği' ifadeleri, gerekli ticari yasaların çıkarılmasını engelleyen en önemli Anayasa hükümleridir. İlk petrol kuyusunun açılmasından bu yana İran'da siyaset ve ekonomi petrolden büyük ölçüde etkilenmiştir. İran ekonomisinin petrole bağımlılığı içeride ve dışarıda her zaman sorunlara sebep olmuştur. Devrim sonrası dönemin ekonomik politikalarından biri de ülke ekonomisinin petrole bağımlılıktan kurtarılması için çalışmaktı. Alınan tüm önlemlere karşın, bugün İran ekonomisi petrole dayalı bir ekonomi durumunda olup, yıllık ihracatın yaklaşık % 80-85'i petrol ve doğalgaz satışından, %15-20'si de petrol dışı malların satışından elde edilmektedir.²⁶

İran ekonomik alanda pek çok üstünlüklere sahiptir.²⁷ Ucuz enerjiye sahip olması, enerjiye dayanan ürünlerin üretiminde büyük tasarruf sağlamaktadır. Yetişmiş ve ucuz insan gücü, nispeten büyük iç pazarın varlığı ve bölge pazarlarına hızlı ulaşım, İran ekonomisinin diğer üstünlüklerindedir.

²⁶ BALBAY, *a.g.e.*, s. 241.

²⁷ Ömer Tanju DURUSOY, 'İran Ekonomisi', *İran Özel Avrasya Dosyası*, Ankara, ASAM Yayınları, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 59.

1. 1. 5. İran Silahlı Kuvvetleri ve Askeri Kapasitesi

İran, Ortadoğu ile Orta Asya Cumhuriyetleri üzerinde söz sahibi olmak, Körfez’de hakimiyetini devam ettirmek ve bu bağlamda İslam Devrimi’ni ihraç etmek hedeflerine paralel olarak, önemli bir bölgesel güç haline gelmeğe çalışmaktadır. Bu kapsamda İran ordusu sınırlarını dış tehditlere karşı savuna bilecek sınırlı şekilde sınır ötesi hareket gerçekleştirebilecek güce sahiptir. Batıdan gelebilecek bir tehdide paralel olarak Hürmüz boğazından geçidi engelleyecek, Körfez ticaretini kontrol altına alabilecek ve sabote edebilecek güce sahiptir.²⁸

1979 yılına kadar ABD ile ilişkiler, İran’da askerlerin eğitim ve faaliyetlerini hala etkilemektedir. 1970’lerin sonunda İran’da 1000’den fazla Amerikan askeri danışman bulunmuş ve bir çok İran askeri personeli ABD’de eğitim görmüştür. İran’da şah döneminin klasik ordusundan başka, aynı şekilde kara, hava ve deniz kuvvetleri komutanlıklarına sahip olan bir de Devrim Muhafızları Ordusu bulunmaktadır. İki ayrı savunma doktrinine sahip olan bu iki ordu sayesinde İran’ın, kendisiyle savaşacak düşmanı iki ayrı ülkeyle savaşıyor durumuna düşürmesi planlaştırılmıştır.²⁹

Dini Lider, aynı zamanda Silahlı Kuvvetlerin Baş Komutanı’dır. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, ulusal güvenlik konularında İran’ın en yüksek resmi karar alma organıdır. Askeri güç kullanımı içeren kararlar, Nizamı Ordu ve Devrim Muhafızları Ordusu Komutanları’nın da tavsiyeleri ile Dini Lider, Cumhurbaşkanı,

²⁸ Mesut CAŞIN, ‘İran Silahlı Kuvvetleri’, İran Özel Avrasya Dosyası, ASAM Yayınları, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 27.

²⁹ Alptekin DURSUNOĞLU, Dördüncü Dünya Savaşı ve Orta Doğu, Ankara, Anka Yayınları, 2005, s.119

Meclis Başkanı, Yargı Organı Başkanı ve İstihbarat Başkanı tarafından alınır. Söz konusu kararlar Dini Lider tarafından onaylanmak zorundadır.

1979 yılındaki İmam devrimine kadar İran Basra Körfez’indeki en güçlü silahlı kuvvetlerden birine sahipti. 1960-1970’lerde yapılan yüksek miktarda askeri harcamalarda Körfez’de en etkin askeri güçlerden biri haline gelen İran ordusu Humeyni tarafından neredeyse etkisiz hale getirilmiştir. Şah döneminde ABD ile iyi ilişkiler içinde olan İran, Devrim ve Rehine Krizi ile ABD ve diğer Batılı devletler tarafından dışlandı ve yalnız bırakıldı. Bunun yanında Humeyni’nin silah siparişlerini iptal etmesiyle silah ve askeri donanım bakımından bu ülkelere bağımlı olan İran’ın askeri gücü çok zayıfladı.³⁰ Bundan sonra İran, askeri malzeme alış verişini Rusya, Çin, Kuzey Kore gibi ülkelerle yapmak zorunda kaldı. 1980’de başlayan ve 1988’e kadar süren İran-İrak Savaşı, Irak’ın askeri üstünlüğü ile sona erdi. İran-İrak savaşı, İran’ın bölgedeki üstünlüğünü sona erdirdi ve askeri tehcizat stoklarının ciddi şekilde tükenmesine sebep oldu. 1984–1991 yılları arasında İran 16,1 milyar dolar değerinde silah ithal etti.³¹ 1990’lı yılların başlarında Rusya, İran’a silah tedarik eden bir numaralı ülke olarak ortaya çıktı. Rusya, Çin, Kuzey Kore’den aldığı yardımlarla İran, düşük teknolojiye az gelişmiş standart silah sistemleri yapma konusunda az çok başarılı olmuştur.³² Füze yapımı, savaş gereçleri imalatı, araştırma çalışmalarına devam etmektedir. Askeri sanayi kompleksindeki istihdam bakımından İran, gelişmekte olan ülkeler arasında önde yer almaktadır. Silah sanayi istihdamı

³⁰ Genel olarak İran’ın coğrafyası, idari yapılanması, anayasası, tarihi, ve ekonomisi ile alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/dis.htm>

³¹ Deniz ALTINBAŞ, ‘İran’ın Silahlanma Çabaları’, İran Özel, Avrasya Dosyası, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3, s. 252.

³² Elnur SOLTAN, ‘Hatemi’nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları’, Stratejik Analiz, Nisan 2001, Cilt 1, Sayı 12, s. 13.

konusunda Belçika, İsviçre, Avusturya, İsveç ve diğer İskandinav ülkelerini geride bırakmıştır.³³

İran'da nükleer çalışmaların başlamasını Soğuk Savaşın bir ürünü olarak değerlendirmek mümkündür. ABD İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da etkinlik kazanmıştır. 1945'te İran'ın sınırları içindeki Azerbaycan'dan (Güney Azerbaycan) SSCB ordusunu çıkarmayı başaran ABD, 1953'te darbe ile Muhammed Musaddık'ı iktidardan uzaklaştırmış, bu vesile ile Muhammed Rıza Pehlevi rejimini kendisine bağlamıştır. ABD komünizmin yayılması ve SSCB'nin yeniden İran'a girmesi endişesi ile İran'ın askeri kapasitesini artırma yoluna girmiştir. İran'da ilk nükleer çalışma 1957'de ABD desteği ile başlamıştır. ABD'nin İran'a sunmak istediği nükleer teknolojinin barışçıl amaçlar doğrultusunda olduğu da belirtilmiştir.³⁴ ABD ve İran arasındaki yapılan anlaşmanın ardından 1958'de İran, Uluslararası Nükleer Enerji Ajansı (IAEA) üyesi olmuştur. 1968'de ABD tarafından Tahran üniversitesi bünyesinde beş Megavatlık bir araştırma reaktörü kurulmuştur. İran 1970'te Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması'na –NSYÖ imza atmış ve 1973 yılında İran'da Atom Enerjisi Kurumu kurulmuştur. İran'ın nükleer çalışmalarının gelişmesinde sadece ABD değil Avrupalılar da çok önemli rol oynamışlardır. 1974'de İran ve Almanya arasında İran'ın Buşehr kentinde 1200 megavatlık bir santralın kurulması kararlaştırılmıştır. Buşehr'deki nükleer santral anlaşması Batı Almanya şirketi olan Kraftwerk Union (KWU) tarafından imzalanmıştır. Ayrıca aynı yıl 900 megavatlık bir nükleer santralının Benderabbas'ta kurması için Fransa

³³ 'Noviy Vzglyad Na Oboronnyy Strategiyu İrana' (İran'ın Savunma Stratejisine Yeni Bakış), www.iran.ru, 30 Temmuz, 2003.

³⁴ Arif KESKİN, 'İran'ın Nükleer Çabaları, Hedefler, Tartışmalar ve Sonuçlar', Stratejik Analiz, Mart 2005, Cilt 5, Sayı 59, s. 29.

ile anlaşma yapılmıştır. Aynı dönemde Belçika tarafından Kraj'da Nükleer Tıp Merkezi kurulmuştur.

1979'ta gerçekleşen İslam Devriminin hemen ardından İran'daki nükleerler çalışmaları durdurulmuştur. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Rejimin ABD ve Batı karşıtı olması nedeniyle nükleer alandaki bütün anlaşmalar iptal edilmiştir. Diğer taraftan İslam rejimi yöneticileri de bu çalışmalarını devam ettirmek istememişler. Yeni yöneticiler nükleer çalışmalarını petrol ve doğal gaz enerjisine sahip olunduğu için doğru bulmamışlar ve bu işin çok masraflı olduğunu ileri sürmüşlerdir. İran, 1982 dan sonra nükleer çalışmalarına tekrar başlamıştır. Arjantin ve Çin ile iş birliğine girmiştir.³⁵

Bu sürecin devamında İran nükleer ilişkilerini genişleterek Almanya, Arjantin, İspanya, Çin, Kuzey Kore, Pakistan, Belçika ile işbirliğine girmiştir. Bu işbirliğinin sonucunda İran 20'den fazla nükleer tesise sahip olmuştur. İsfahan, Natanz, Buşehr, Arak'taki nükleer tesisler İran'ın en önemli nükleer tesisleri olarak bilinmektedir. İran'ın nükleer politikası dış politikasını belirleyen öğelerden sayılır. İran'ın nükleer güç olma yolundaki çabaları bölgenin en önemli sorunu sayabiliriz. 11 Eylül sonrası İran gibi özelliklere sahip bir ülkenin nükleer güç olma çabasını, sıcak çatışma olgusu ile sonuçlanabilecek bir durum olarak değerlendirmek mümkündür. Bu sebepten dolayı dünya kamuoyunu, İran'ın nükleer çabalarını ve dünya ülkelerinin bu konuya olan tutumunu çok yakından takip etmektedir.³⁶

³⁵ BALBAY, a.g.e., s. 14.

³⁶ KESKİN, a.g.m., Mart 2005, s. 34-35.

1. 2. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Dış Politikasının Genel Hatları

1. 2. 1. Rafsancani Döneminde İran Dış Politikası

20. yüzyılın sonları, Soğuk Savaş'ın gerilimlerini en yakından hissetmiş İran için bir dönüm noktası oldu. 1988'de İran-Irak Savaşı'nın BM öncülüğünde iki ülke arasında yapılan ateşkesle durdurulması, 1989'da Dini Lider Humeyni'nin ölümü ve bunun hemen ardından da Soğuk Savaş'ın sona ermesi, İran'ın hem iç hem de dış politikasını çok etkilemiştir.³⁷ İran'ın Temmuz 1988'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin ateşkes kararını kabul etmek zorunda kalması radikaller için büyük bir darbe olmuş, iktidar ılımlıların eline geçmiştir. İran'da değişim süreci Humeyni'nin ölümü, Hameney'in dini liderliğe atanması, Anayasa'nın değişmesi ve Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile başlamıştır.³⁸

Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle bazı gözlemciler 1989 sonrasını İran'ın 'İkinci Cumhuriyet' dönemi olarak adlandırmışlardır. İkinci Cumhuriyetin üç genel amacı vardı: yapıcı diplomasi, iktisadi ve askeri yeniden yapılanma. Yeni iktidar 'Yapılanma dönemi'nde iç politikada olduğu gibi dış politikada da pragmatik olmayı öneriyordu.³⁹ Rafsancani'ye göre savaş zararlarını gidermesi için uluslararası yardımlardan faydalanması gerekmektedir. Bu gereksinim İran dış politikasının değişimini gerektirmekteydi.

³⁷ Emre BAYIR, 'Tahran'da İkinci Raund: Reformculara Rağmen Reforma Devam', Stratejik Analiz, Temmuz 2001, Cilt 2, Sayı 15, s. 7.

³⁸ Rafik RUSTAMOV, 'İran'da İslam, Kılmış ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme', Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 86.

³⁹ Yalçın SARIKAYA, 'Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Dış Politikası', Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001, s. 94.

İslam Devrimi her şeyden önce İran'ın dış politikasını değiştirmiştir. Dış politikada ideolojik ve evrensel boyut ön plana çıkmıştır. Fakat Haşimi Rafsancani ile başlayan dönemde İran'ın dış dünya ile ilgili bakış açısında ortaya çıkan değişim, kısa bir sürede stratejik önceliklerin belirlenmesi sürecine yansdı. Dış politika davranışlarında 'ne doğu ne batı' gibi reddedici tutum ve sloganların yerini, o güne kadar İran siyasetinde hiç kullanılmamış 'Hem Kuzey, hem de Güney' gibi söylemler almaya başladı. Amaç, gayet açıktı, Güneyde Basra Körfezi'nin güvenliğinin sağlanması, bölgesel iş birliği yollarının aranması ve Körfez ülkeleri ile dostane ilişkilerin geliştirilmesi düşünülürken, kuzeyde ise SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinde İran çıkarlarını tehdit edebilecek istikrarsızlıkların sona erdirilmesi, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü sorununun çözülmesi ve ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin söz konusu bölgeye yerleşmelerinin önlenmesi amaçlanmaktadır.⁴⁰

Rafsancani ve yandaşlarının genel dış politika görüşü, İran'ın Soğuk Savaş sonrası ihtiyaçlarının gerektiğinde İslam devriminin ideallerine üstün gelmesini içeriyordu. İran dış dünya ile normal diplomatik ilişkileri geliştirebilmek için devrimin radikal retoriğini ve ideolojik sloganlarını terk etmeliydi. Birleşmiş Milletler (BM) ve İslam Konferansı Örgütü (İKO) gibi bölgesel ve uluslararası kuruluşlara daha etkin katılmalıydı. Aynı zamanda bu yeni dış politika ile Batı teknolojisine erişimin artırılması ve İran'ın dünya ekonomik sistemine daha hızlı entegrasyonu hedefleniyordu.⁴¹

⁴⁰RUSTAMOV, a.g.m., s. 85.

⁴¹Gökhan ÇETİNSAYA, Rafsancani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar, Türkiye'nin Komşuları, Der. Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, İmge Yayınları, 2002, s. 300.

Rafsancani Döneminde İran ABD İlişkileri

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, İran'ın Kuzeyi'nde SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlık kazanan yeni cumhuriyetlerin ortaya çıkışı, Güney'inde ise Irak sorunu ve Irak'ın Kuveyt'e saldırması, en önemlisi bölgede ortaya çıkan güç boşluğunu İran'ın doldurmak istemesi ABD'nin çıkarlarına ters düştüğü için Amerika'nın İran'a karşı olan politikasını daha da sertleşmiştir.⁴² ABD-İran ilişkileri Ocak 1993 Clinton göreve başladıktan belli bir süre sonra daha da kötüleşti. Washington'un İran'dan: Dünya üzerinde terörizmi desteklemeyi bırakmasını, Arap-İsrail barış sürecine muhalefetini kaldırmasını, Amerikan yanlısı Arap rejimlerinde gizli faaliyetlerde bulunmaması, saldırı amaçlı konvansiyonel silahlanmayı bırakmasını, kitle imha silahları elde etmekten vazgeçmesini talep etmekteydi. Meselenin temelinde yatan esas faktörün ise İran'ın İsrail ve Filistin sorununa karşı olan politikasına bağlı olduğu anlaşılıyor. Nitekim İran'ın Arap-İsrail barış sürecine muhalefeti arttıkça, Washington'un İran politikası da sertleşmiştir. ABD hükümetinin İran'a ticaret ambargosu 1980'den beri devam ediyordu. Mayıs 1995'te Amerika'daki özel şirketlerin de İran ile her türlü ticareti yasaklanarak, topyekün bir ticari ambargo uygulamaya başladı. Ağustos 1996'da ise D'Amato yasası çerçevesinde yaptırımlar genişletilerek, İran'a 20 milyon dolardan fazla yatırım yapan uluslararası şirketlerin de cezalandırılması kararlaştırıldı⁴³. Sonuç olarak Rafsancani Döneminde ABD ile ilişkilerinde herhangi bir yumuşama veya gelişme eğiliminin olmadığını söyleyebiliriz.

⁴² SARIKAYA, a.g.m., s. 98

⁴³ Ayşegül SEVER, 'ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye', En Uzun On yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar, der. Gencer ÖZCAN ve Şüle KUT, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998, s. 358-379.

Rafsanjani Döneminde İran Rusya İlişkileri

1990 sonrasında Sovyetler Birliği'nin dağılması İran için hem memnuniyet hem de endişe kaynağı oldu. Bir yandan 200 yıllık bir tehlikeden kurtulurken, diğer yandan sınırlarında yeni ve belirsiz bir jeopolitik çerçeveye karşılaşmıştı.⁴⁴ İran bakımından kuzeyden gelebilecek tehdit ortadan kalkmamış, niteliğini değiştirmiştir. SSCB'nin dağılması ile ABD'nin tek süper güç olarak ortaya çıkması İran'ı daha da endişelendirmiştir ve bu bakımdan İran ABD'ye karşı Rusya kartını kullanmıştır.⁴⁵ Soğuk Savaş döneminde İran-Rusya ilişkileri normal olsa bile ve SSCB'nin dağılması bu iki ülkeni daha da yakınlaştırmıştır. Bu yakınlaşmanın sonucu olarak 1989'da Rafsanjani Rusya ziyaretinde bulunmuş ve ziyaret sırasında bir sıra anlaşmalar imzalanmıştır.

İran Kafkasya ve Orta Asya'da Batı ve Rusya arasında çıkan çıkar savaşında Rusya tarafında yer almıştır. Bu bakımdan İran SSCB dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetleri tanımakta acele etmemiştir. İran 1991'de Rusya ile yaptığı görüşmeler sonrası Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımıştır.⁴⁶ İran Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının işgal etmesi sürecinde Müslüman Azerbaycan'ı değil Hıristiyan Ermenileri desteklemiştir. Tacikistan'da çıkan iç savaşta İran İslami muhalefeti desteklememiş hatta Rusya'nın hazırlamış olduğu barış planının hayata geçmesi için yardımcı olmuştur.⁴⁷ İran Çeçen sorununa Rusya'nın iç sorunu olarak

⁴⁴ Teyyar ARI, İran, Irak, ABD, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 326.

⁴⁵ Gonca Oğuz GÖK, 'İran'ın Bölgesel Politikası ve Türk-İran ilişkileri', Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, 2005, s. 101.

⁴⁶ Mitat ÇELIKPALA, '1990'lı Yıllarda Rusya-İran İlişkileri', Türkiye Günlüğü Dergisi, Kasım-Aralık 2000, Sayı 63, s. 35.

⁴⁷ SARIKAYA, a.g.m., s. 122.

bakmış Müslümanlara karşı Rusya'nın benimsediği şiddet ve güç kullanma politikasına karşı asla tepki göstermemiştir.⁴⁸ Afganistan'da başlayan iç savaşta İran'ın yardımı ile Şiileri Sünni Talibanlara karşı kullanmıştır. Rus yetkililer İran'a 1992'den itibaren süren silah alışverişinin ve atom teknolojisi transferinin İran'ın Kafkasya'da ve Orta Asya'da Rusya ile işbirliği yapmasının bedeli olduğunu açıkça ifade etmişlerdi.⁴⁹ İran ve Rusya'nın işbirliği içinde olmalarını gerektiren faktörler var. Buna İran'ın Müslüman isyancılara yardım yaparak Kafkasya'da ve Orta Asya'da Rusya için büyük sorunlar yaratabilir, öte yandan Rusya İran'ın kuzeyindeki Azerbaycanlılar arasında ayrılıkçı eğilimleri destekleyerek İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit edeceği gibi, Irak ve İran'la iyi ilişkiler içinde olmayan diğer devletlere silah satarak, güvenliği için sorun yarata bilmesi örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰

Sonuç olarak İran-Rusya ilişkilerinin Rafsancani dönemi boyunca olumlu bir gelişim gösterdiği görülür. Rusya, ABD'nin İran'a uyguladığı ekonomik ambargoya bakmayarak milyarlarla dolarlık askeri malların satışını kapsayan anlaşmalar imzalamıştır.

⁴⁸ ARI, a.g.e., s. 328.

⁴⁹ SARIKAYA, a.g.m., s. 123

⁵⁰ SOLTANOV, a.g.m., s. 7.

Rafsanjani Dönemi İran Türkiye İlişkileri

1989'da Humeyni'nin ölmesinin ardından dış politikada daha yumuşak bir çizgi izlenmesi taraftarı Haşimi Rafsanjani'nin cumhurbaşkanı olması, Türkiye tarafından olumlu karşılandı. Bununla birlikte, Humeyni'den sonra Velayet-i Fakih⁵¹ makamına seçilen Ali Hamaney'in Humeyni'nin sert politikasının devamını isteyen grubun lideri olması nedeniyle, İran'da iki başlı bir yönetim ortaya çıktı. İran'ın o dönemde PKK'ya verdiği desteğin ve iki ülke arasında zaman-zaman yaşanan krizlerin Hamaney'in lideri olduğu muhafazakar gruptan kaynaklandığını düşünen Türkiye, İran'daki ılımlı grubu zor durumda bırakmamak için o dönemde İran'a karşı daha hoşgörülü davranmıştı.⁵² Humeyni döneminde olduğu gibi Rafsanjani döneminde de, İran Türkiye'ye karşı PKK kartını kullanmıştır. Ama buna rağmen o dönemde İran'ın PKK'ya verdiği desteğe ilişkin iddialar Türk makamlarınca sık-sık gündeme getirilse de İran tarafından kabullenmemiştir. Türkiye'nin Kafkasya'da ve Orta Asya'da üstünlük elde etmesine karşı İran kendi topraklarında PKK'nın barınmasına izin vermiştir. 16 Eylül 1992'de Tahran'da Türkiye-İran Güvenlik ve İşbirliği Anlaşması imzalanarak, içişleri bakanları düzeyinde ortak güvenlik komitesi kurulmuştur.⁵³ Sonuç olarak Rafsanjani döneminde İran'ın Türkiye politikasını PKK sorunu, SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da ve Kafkasya'da çıkar savaşları, Türkiye-ABD ve Türkiye-İsrail ilişkileri şekillendirmektedir.⁵⁴

⁵¹ Atay AKDEVELİOĞLU, Ömer KÜRKCÜOĞLU, 'İran'la İlişkiler', Türk Dış Politikası, Editör: Baskın ORAN, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, Cilt 2, Baskı 11, s. 580.

⁵² Atay AKDEVELİOĞLU, a.g.m., s. 579.

⁵³ William HALE, Türk Dış Politikası 1774-2000, İstanbul, Mozaik. Yayınları, 2003, s. 334.

⁵⁴ Mustafa DEMİRHAN, 'Türk-İran İlişkileri', Olaylar ve Yorumlar, Bahar 1996, s. 23-25

1. 2. 2. Muhammed Hatemi Dönemi İran Dış Politikası

Rafsanjani ekonomik alanda liberalleşmeyi savunsa da kültürel ve siyasi alanda muhafazakar olarak kalmıştır. Ancak tabandan gelen talepler ekonomik liberalleşmenin ötesinde siyasi ve kültürel liberalleşme istediğini de doğurmuştur. Hatemi'nin önderliğini üstlendiği liberalleşme hareketi, sistem içi liberalleşme olarak sistemi güçlendirmeyi hedeflemiştir. Muhammed Hatemi, 23 Mayıs 1997'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini geçerli oyların yüzde 69.63'ü ile kazandı. Hatemi'nin zaferi gerek yurtdışı gerekse yurtiçinde birçok kişi için Tahran'daki resmi ideolojinin yenilgisi, hatta ikinci bir devrim anlamına geliyordu.⁵⁵

Hatemi daha seçim kampanyası sırasında dile getirmeye başladığı 'medeniyetlerarası diyalog'⁵⁶ ve 'mantık ve milli çıkarlar' temelinde İran'a düşmanlık göstermeyen bütün ülkelerle normal ilişkiler kurmak ve mevcut ilişkileri geliştirmek çağrısını seçildikten sonra da sürdürdü. Hatemi seçildiği sırada İran'ın dış ilişkileri her alanda kötüleşmişti. Ama Ağustos 1997'de görevi devralmasından sonra gerçekleştirdiği bir dizi 'jest' İran'ın uluslararası alandaki imajını, dış dünya ve komşuları ile ilişkilerini iyileştirdi. Hatemi'nin 1997'de iktidara gelmesi İran toplumunun içinde ve dışında yeni umutlar doğurmuştu. Toplumda gizli bir biçimde gelişen istekler ve eğilimler siyasi düzeyde açık bir biçimde kendini göstermeye başlamıştır. Reformistler yargı sistemini değiştirmeyi ve bütün yargı işlemlerinin Anayasaya uygun olarak yapılmasını istiyorlardı. Anayasa'da bulunmayan 'Dini Özel Mahkemeler' ve 'Basın Mahkemeleri' gibi yargı organlarını kaldırmayı

⁵⁵ M. Turgut DEMİRTEPE, 'Tahran'da Değişim Sürecinde İktidar Mücadelesi', İran Özel, Avrasya Dosyası, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3, s. 10.

⁵⁶ Burcu VURAL, 'İran'ın Avrasya Politikası ve Bölgesel Güç Dengesi', USAG Dergisi, Yaz 2003, Sayı 9, s. 20

amaçlamışlardır. Yargı konusunda reformistlerin diğer isteği ise yargının politik yapının etkilerinden arındırılması, siyasi ayrışmalardan bağımsız olmasıdır.

Hatemi, Cumhurbaşkanlığı görevini resmen devir aldığı törende, *‘İran’ın dünya barışının önündeki temel engeller olarak gördüğü büyük güçlerin yayılmacı politikalarına rağmen, barış ve güvenlik istediğini söylemiş, milletimizin mesajı tüm insanlar için barıştır değer, bunun bilgi, onur ve yarara dayandığını, bunları kabul eden tüm ülkelerle el sıkıştıklarını’ ifade etmiştir*⁵⁷. Hatemi’ye göre Batı karşısında ‘ne teslim ne inkar’, İslam ve milli kültüre dayanarak Batı ile karşılaşmak gerekmektedir. Hatemi’ye göre Batı’nın iki yüzü vardır: Bir siyasi yüzü, bir de düşünsel yüzü. Bu ikisi birbiri ile farklıdır. Batı’nın siyasi yüzü facialıdır, olumsuzdur. Batı’nın siyasi yüzü ile savaş ölüm-kalım savaşıdır. Siyasi yüzü ile Batı, bizi ve hiçbir millet ve kavmi bağımsız, özgür ve kendi talebine egemen olarak istememektedir. Batı’nın diğer yüzü ise düşünsel yüzüdür. Siyasal yüzün ötesinde bir düşünsel ve değerler sistemi vardır. Onu tanımak ve ondan faydalanmak gerekmektedir.⁵⁸ 18 Şubat 2000 Meclis seçimleri İran’da reform hareketinin kaderinde ve genel olarak İran siyasi hayatında yeni bir dönüm noktası oldu. 1997’nin 23 Mayıs’ında cumhurbaşkanlığını ele geçiren reform hareketi, Meclis’i de fethetmiş oldu. Hatemi 8 Haziran 2001’de geçirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinin kazanarak ikinci kez cumhurbaşkanı oldu.

11 Eylül 2001’de ABD’ye yapılan terör saldırısı İran’ın dış politikasını da etkiledi. Bunun da en büyük sebebi İran-ABD gerginliği idi. İran uluslararası

⁵⁷ Yalçın SARIKAYA, ‘Hatemi Dönemi İran’ın Dış Politikası’, *2023 Dergisi*, Haziran 2002, Sayı 14, s. 25; Ayrıca bkz. Sami OĞUZ, *Gülümseyen İslam: Hatemi’nin Ağzından İran’da Değişim*, İstanbul, Metis Yayınları, 2001

⁵⁸ V. A. UŞAKOV, ‘İranskaya Vneşnyaya politika Nakanune XXI-go Veka’, <http://www.iimes.ru/rus/stat/1999.htm>

sistemdeki konumu nedeni ile suçlanmaktan korkmaktaydı. Saldırıların sorumlusu olarak Üsâme Bin Ladin'in gösterilmesi İran'ı rahatlattı. Çünkü İran'ın, Üsâme Bin Ladin ve Taliban ile hiçbir şekilde ilişkisi bulunmamaktaydı. Bu olayın ardından Hatemi, ABD'ye yapılan saldırıyı terör olarak nitelemiş ve kınamıştı. Hatemi'nin bu davranışı Batı ülkeleri tarafından olumlu karşılandı.⁵⁹ ABD'nin 11 Eylül'den itibaren Afganistan ve Irak'a karşı başladığı operasyonlarda İran tarafsızlık politikası yürütmüştür.⁶⁰

Hatemi'nin 1997-2005 cumhurbaşkanlığı döneminde iç politikasının temel özellikleri: basın çalışmalarının gelişmesi, yeni parti ve siyasal oluşumların doğuşu, muhaliflerin siyasal sistem ve bütünleşmeye doğru eğilimi ve iktidarın bunu desteklemesi ve yayın dünyasında görece serbestliğin oluşması ve öte yandan seçimlerden hemen sonra iktidarı kaybetmenin şaşkınlığını yaşayan muhafazakar güçlerin kısa bir süre sonra Hatemi'nin reform projesine karşı örgütlü direnişi özetlenebilir. Bu örgütlü muhafazakâr direniş kısa zamanda reformun hızını kesmiş, reformcu yapı içinde çatışmalara neden olmuştur. Dış politikada ise onur, karşılıklı saygı ve güven çerçevesinde devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesine, İslam Konferansı Örgütü, KİK, D-8 ve OPEC bağlamında iyi ilişkilerin inşa edilmesine çaba göstermiştir.⁶¹ Özellikle de İKO ve BM gibi uluslararası nitelik taşıyan örgütlenmelerde daha aktif rol oynanmasına öncelik vermiştir.

⁵⁹ Arif KESKİN, 'Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu. İran'ın Afganistan Krizinde Durumu', Stratejik Analiz, Kasım 2002, Sayı 31. s. 18-19.

⁶⁰ Kemal İNAT, ABD'nin Haydut Devletleri, İstanbul, Değişim Yayınları, 2004, s. 38.

⁶¹ Mehmet DURMUŞ, 'Şahtan Hatemi'ye İran Dış Politikası', <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=653> , 8 Aralık 2005

Hatemi Dönemi İran-ABD İlişkileri

İran İslam Devrimi ve Rehineler krizinden sonra bozulan İran-Amerikan ilişkileri uzun bir zaman düşmanca bir çizgide seyretmiştir. Ancak 1997’de liberal ve ılımlı lider Hatemi’nin Cumhurbaşkanı olmasıyla ikili ilişkilerde kısa süreli bir yumuşama dönemine girilmiştir. Ama İran’daki kesim ABD ile ilişkilerin düzelmesi için pek hazırlıklı gözüküyordu. Hatemi’nin ABD için kullandığı Hümeyni’nin ‘büyük şeytan’ kavramıyla örtüşmeyen ‘büyük devlet’ kavramı ve diyaloga açık tavrı değişime karşı olan muhafazakâr kesimi oldukça rahatsız etmekteydi.⁶² Hatemi’nin İKÖ toplantısında ‘büyük Amerikan halkı ve milletine’ yaptığı ‘özenli diyalog’ ve ‘diplomaside yumuşama’ çağrısı Washington’da iyimser bir hava yaratmıştı. Yine 1998’de CNN’e verdiği demeçte Amerika’yı ‘büyük bir medeniyet’ olarak tanımlaması ve şimdilik karşılıklı güvensizlik duygularının ortadan kalkması için siyaset dışı bir diyalogun başlatılması önerisinin Washington’da belli bir memnuniyetle karşılamıştır.⁶³ Bundan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler resmi seviyede gelişmese de, kültür, eğitim ve spor alanlarında ilk adımlar atılmıştır. Çok geçmeden Amerikan yönetimi ‘karşılıklı güven ve diyalogun başlaması için’ İran’ın öncelikle meşhur ‘üç koşulu’, terörizme desteğini kesmesi; Ortadoğu barış sürecine muhalefetini bırakması ve kitle imha silahları elde etmekten vazgeçmesi şart olduğunu vurguladı. Tahran da bunun üzerine ağız değiştirerek ilişkilerinin gelişmesi için ABD’nin koyduğu ambargoların kaldırılması şartını öne sürdü. Washington yönetiminin Amerikan firmalarının İran’a yiyecek ve ilaç satmalarına

⁶² Tayyar ARI, 2000’li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000, s. 299.

⁶³ DEMİRTEPE, a.g.m., s. 8-11.

yada İran'dan havyar, fıstık ve halı ithaline izin vermesi ise Tahran tarafından 'yeterli' bulunmadı.

Fakat talihsiz 11 Eylül saldırıları, genel anlamda dünya politikasını özel anlamda ise İran-AB ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. 11 Eylül'den sonra İran'ın iç ve dış politikasının en önemli belirleyici faktörü İran-ABD arasında var olan sorun olmuştur. İran-ABD ilişkisi İran dış politikasını bir 'kriz yönetimi' haline getirmiştir. İran çevresindeki değişimler ABD merkezli değişimlerdir ve söz konusu gelişmelerde ABD başat unsur olduğu için, temel amacı bu gelişmelerden İran'ı dışlamak veya İran etkisini en aza indirmektir. Bu politikanın sonucu olarak, İran, bu gelişmelerde fırsat aramak yerine kendine yönelik tehdidi en aza indirmeye çalışmaktadır.⁶⁴ ABD'nin Afganistan ve Irak'a yerleşmesi ve kat ettiği mesafe, İran İslam Cumhuriyeti'ni çıkmaza sokmaktadır. İran için, Irak Savaşı sırasında ve sonrasında oluşan tablo ürkütücüdür. İran'ın karşısında BM'yi ciddiye almayan, müttefiklerini önemsemeyen, askeri operasyona hazır ve güçlü bir Amerika bulunmaktadır.⁶⁵ Böyle bir Amerika'ya meydan okumak ve maceracı politikalara girişmek İran için son derece tehlikelidir. Bunun için ABD ve İsrail etkisine karşı AB, Çin, Hindistan, Rusya, Türkiye ve Afrika denklemiyle cevap vermiştir. Hatemi'nin en büyük amacı İran'ı gerek bölge de gerekse tüm dünyada güçlü, demokratik ve saygıdeğer bir devlet haline getirmektir.

⁶⁴ Emre BAYIR, 'ABD –İran Gerginliğinde ABD –İran ilişkilerine Analitik bir bakış', Stratejik Analiz, Ağustos 2002, Sayı 28. s. 53.

⁶⁵ SARIKAYA, a.g.m., 2023 Dergisi, s. 27-29.

Hatemi Dönemi-İran-Rusya İlişkileri

Rusya ve İran'ın hem bölgesel hem de fonksiyonel olarak birçok çıkarları örtüşmektedir. Genel değerlendirmeye, Orta Doğu, Kafkaslar, Hazar Havzası, Orta Asya kapsayan bu coğrafyada, terör, ayrılıkçılık, uyuşturucu ve yasadışı silah ticareti konularında her iki ülke ortak hareket etmenin yararlarını anlamaktadırlar. İran'ın Kafkaslar ve Orta Asya konularında Moskova'nın öncelikli konumunu kabul etmesi, iki ülke arasında yakınlaşmada önemli rol oynamıştır. İran'ın, bu alanda Rusya'nın çıkarlarını tehdit edecek durumda olmaması bir işbirliğinin oluşması için olumlu bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi 12 Mart 2001'de Rusya Federasyonu'na resmi ziyaret sırasında, işbirliği ilkeleri ve Hazar Denizi'nin statüsüyle ilgili önemli anlaşmalar imzalanmıştır.⁶⁶ Her iki tarafın vurgulamaktan kaçınmasına rağmen, görüşmelere damgasını vuran olay, en ciddi ve somut etkilere sahip olacak askeri-teknik alandaki gelişmelerdi.

Gelecek dönemdeki ilişkilere çerçeve oluşturacak 'Rusya ve İran Cumhuriyeti arasında Karşılıklı İlişkilerin Temelleri ve İşbirliği İlkeleri Anlaşması' taraflar arasında imzalanan en önemli anlaşmaydı.⁶⁷ Bu anlaşmada, iki ülke karşılıklı ilişkilerinde güç kullanımından kaçınma ve kendi arazilerini birbirilerine karşı saldırgan amaçlarla kullandırmama taahhüplerinde bulunmaktadırlar. Bölgesel güvenlik ve benzeri konularda da işbirliğini öngören böyle bir çerçeve anlaşmasının imzalanmasının iki ülke açısından çok büyük önem taşıdığını kaydetmekte yarar vardır. Rusya ve İran'ın bölgesel işbirliğinin örneği olarak Azerbaycan-Ermenistan

⁶⁶ SOLTAN, a.g.m., s. 6.

⁶⁷ Leonid SEVERSEV, 'Rosiya-İran: Drujba Navek?' (Rusya-İran: Dostluk Ebedimi?), Nezavisimaya Gazeta, 5 Nisan, 2001.

Savaşını, Çeçenistan’da baş veren olayları göstermek mümkündür. Çeçenistan’da süren savaşın, Müslüman dünyasının liderliğine soyunan İran’la Rusya’nın ilişkilerini bozması beklenirken, 1994–1996 yılları arasında süren ilk savaş sırasında İran tarafından ciddi bir itiraz söz konusu olmamıştır. 1999’da Çeçenistan’da başlan ikinci savaş döneminde de, İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi’nin , *‘İran Rusya federal güçlerinin Çeçenistan’daki operasyonlarına karşı çıkmamakta ve Rusya Federasyonunun toprak bütünlüğünün sorgulanmaması şartıyla çatışmanın siyasal bir çözüme kavuşturulması için yollar aranmasının kaçınılmaz olduğu görüşünü savunmaya devam etmektedir’* açıklaması, itirazın sınırlarının Rusya’yı rahatsız etmeyecek bir şekilde çizilmesine iyi bir örnektir. İran’ın bu konudaki hassasiyetinin en önemli nedenlerinden biri de, bu ülkenin Rusya’dan çok daha ciddi boyutlardaki çok milletli yapısıdır. Rusya bu açıdan İran’a etkili bir misilleme yapabilecek durumdadır.⁶⁸ Son olarak bu ülkeleri birbirlerine doğru iten en önemli faktörlerden birinin ABD olduğu kuşkusuzdur. Körfez Savaşı’nda konvansiyonel silahların rakipsizliğini sergileyen Amerika’nın, başını çektiği devletlerle 1998’de Irak’ı, 1999’da Yugoslavya’yı, 2001’de Afganistan’ı, 2003’de ise Irak’ı BM Güvenlik Konseyi’nin kararı olmadan bombalaması ve Ulusal Füze Savunma Sistemi şemsiyesi altında mutlak güç durumuna gelme çabaları bu iki ülkeni yakınlaştırmaktadır.⁶⁹

⁶⁸SARIKAYA, a.g.m., 2023 Dergisi, s. 32.

⁶⁹SOLTAN, a.g.m., s. 8.

Hatemi Dönemi İran-Türkiye İlişkileri

İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin 1997'de işbaşına gelmesinden sonra dış politika alanında uygulamaya koyduğu diyalog ve gerginlikleri giderme politikası, Türkiye ile ilişkilerde özellikle son iki yılda büyük gelişmeler kaydedilmesine neden oldu. Özellikle sınır güvenliği ve terörizmle mücadele konusunda iki ülkenin oluşturduğu ortak komite ve komisyonların çalıştırılmaya başlanması sonucu, bu alandaki sorunlar büyük ölçüde giderildi ve bu mekanizmalar çalışır hale getirildi. Bunun yanı sıra iki ülke arasındaki ikili ziyaretlerde de önemli bir artış gözlenmeye başlanırken, ziyaretler sadece siyasi ve diplomatik alanlarla da sınırlı kalmadı ve ticaret heyetlerinin ve işadamlarının karşılıklı ziyaretleri arttı.⁷⁰ 2001 yılında, İran-Türkiye ilişkilerinin yanı sıra bölge açısından da önemli iki ekonomik gelişme yaşandı. Mart ayında yaklaşık on yıldır kesik olan İstanbul-Tahran yolcu treni seferleri, Tahran ve İstanbul'dan kalkan karşılıklı trenlerle birlikte yeniden başladı. İstanbul ve Tahran'dan haftada bir gün yolcu treni seferleri düzenli olarak baslarken, Türkiye üzerinden geçen Tahran-Şam yolcu treni seferleri de başlatıldı. 1996 yılında Tahran'da imzalanan anlaşmaya göre, iki ülke topraklarında kurulan doğalgaz boru hatlarının döşenmesi ve gerekli teknik hazırlıkların tamamlanmasının ardından, 2001'de uzun tartışmalar sonrası İran'dan Türkiye'ye doğalgaz ihracı başladı.⁷¹ Hatemi döneminde İran-Türkiye ilişkileri değerlendirilirken önceki dönemlere nazaran daha olumlu ve daha iyi olduğunu söyleyebiliriz.

⁷⁰ 2001 yılında Türkiye'nin dış ilişkileri, <http://www.milliyet.com.tr/content/dosya/almanak2001/disiliskiler.html>

⁷¹ 'Hatemi Dönemi ve İran İslam Cumhuriyeti-Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri', <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/iran.htm>

1. 2. 3. Ahmedinecati Dönemi İran Dış Politikası

İran, devrim sonrasında siyasal İslam, devrim ihracı, terörizmi desteklemek ve kitle imha silahı elde etmek çabaları nedeniyle, hem komşuları hem de büyük güçlerle sorun yaşamıştır. Bu bağlamda, özellikle ABD ile ilişkileri, İran dış politikasını bir kriz yönetimi haline getirmekte ve bu kriz nasıl aşılabilir soruları temelinde şekillenmektedir. Reformcular çıkış yolunu 'ülke içinde demokrasi' ve 'dış politikada Batıyla uyumlu olmak' olarak görmektedir. Bu doğrultuda, 1989'dan sonra ılımlı muhafazakar Rafsancani ile İran pragmatist bir söylem geliştirmeye başladı. 1997'de Hatemi ile iç politikada demokratikleşme çabaları gündeme geldi. Hatemi dış politikada 'tansiyonu düşürmek' ve 'medeniyetler arasında diyalog' söylemleri çerçevesinde dünyaya entegre olmak yönünde bir politika izledi. 2005 seçimleri sonrası İran'da iktidara gelen radikal muhafazakârlar dış politikasını değişmesine neden oldu.⁷²

Ahmedinecad'ın cumhurbaşkanı olması İran dış politikasında keskin değişimlere neden oldu. Öncelikli olarak dış politikanın en önemli sorunlarından biri olan nükleer sorununda önemli rol oynayan figüranlarda değişiklikler yapıldı.⁷³ Hatemi dönemi Dış İşleri Bakanı Kemal Harrazi, hükümet değişiminin İran'ın dış politikasında değişikliğe neden olmayacağını ifade etse de, bu değişiklik ilk olarak bizzat Harrazi'nin kendisinden başladı. Dış İşleri'nin ardından İran dış politikasının karar alma sürecinde önemli yere sahip Milli Savunma Yüksek Şurası Başkanı değişti. Değişiklikler büyükelçilerin değiştirilmesi ile devam edildi. 40 ülkedeki

⁷² Arif KESKİN, 'İran ve Ahmedinecad radikalizmi', www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=18615103/05/2006

⁷³ Cavid VELİEV, 'İran'ın 2006 Portresi', <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=781&sayfa=3,01.01.2007>

büyükkelçiliklerin değiştirilmesi ise İran'ın dış politika çizgilerinin değiştirileceği anlamına geliyordu. Aynı zamanda, nükleer çalışmalara hız verilmesi de dış politikada yeni bir dönemin başlamasına neden oldu.⁷⁴ Hatemi döneminden farklı olarak nükleer çalışmalarını Avrupa ve ABD ile ilişkilerinin önceliği haline getiren İran, tepkilere rağmen uranyum zenginleştirmek yoluyla, kriz yaratma, meşruiyetini sağlama ve tırmandırma yoluyla pazarlık alanını genişletti. Bunun yanı sıra söz konusu kozları kullanarak hem de askeri anlamda meydan okuma yoluyla krizi kendi lehine çevirmeye çalıştı. Bu süreçte Avrupa-ABD ayrışmasını ve Rusya-Çin desteğini kendi çıkarları için kullandı. Bu gelişmeler yaşanırken, İran dış politikası Avrupa'dan Asya ve ABD karşıtı güçlere karşı yön değiştirdi. Çin, Hindistan, Rusya gibi Asya ülkelerinin yanı sıra, Venezüella, Küba gibi ABD karşıtı ülkelerle işbirliği genişletildi. Bu işbirliği, Avrupa ve ABD'nin İran'a ekonomik yoldan baskı yapmasını ve baskı yaparak başarılı olmasının yolunu tıkadı. Tabii ki, Çin ve Hindistan'ın enerjiye olan ihtiyaçları da bu süreci etkiledi.⁷⁵

Bölge ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmayı dış politika önceliği haline getiren Ahmedinecad'ın bu tutumu sayesinde durum İran-ABD arasında bir soğuk savaşa dönüştü. Her iki taraf bir birine karşı bölge ülkeleri ile daha iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Orta Asya'da etkinliğini devam ettirmeye çalışan İran, Tacikistan ve Afganistan'la olan kültürel yakınlığını siyasi ve ekonomik alanda da kuvvetlendirerek bir Fars Birliği kurmanın peşine düştü. Ahmedinecad'ın iktidara gelmesinden en fazla tedirgin olanlardan biri de Arap ülkeleri oldu. Araplar bu bağlamda, 2006 yılında İran'a karşı mesafeli tutumlar sergiledi. Tahran, Arap

⁷⁴ Arif KESKIN, 'İran Ne Yapmak İstiyor?', <http://www.asam.org.tr/temp/temp94.pdf>

⁷⁵ L. M. KULAGINA, 'Vneşnyaya Politika İrana posle Prizidentskix Bıborov 2005g', <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/22-01-06.htm>

ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmak için Ahmedinecad'ın ağzından İsrail'i günah keçisi yaptı. Arapların Filistin yarasını kaşıyarak, İsrail'i eleştirmenin ötesine geçti ve İsrail'in gayri-meşru bir yapılanma olduğunu öne sürerek yeryüzünden silinmesi gerektiğini açıkladı. Bu açıklamalar üzerinden Arap ülkelerinden prim toplamaya çalıştı. Tam da bu arada İsrail'in Lübnan'a saldırması işine yaradı.⁷⁶

ABD'nin Irak işgali de İran için birçok anlamda 'yararlı' oldu. Her şeyden önce ezeli düşman Saddam Hüseyin ortadan kalktı. Daha sonra ABD'nin Irak'ta batağa saplanması ile birlikte Irak'taki Şii gruplarla ilişki kurması kolaylaştı. Irak'ın bir tampon bölge olarak ortadan kalkmasıyla (İran-İrak Şiiileri-Hizbullah arasında) Şii eksenini kurmaya çalıştı. İran bu süreçte Türkiye'yi de ihmal etmedi. ABD'nin olası ekonomik yaptırımlarına destek vermemesi için Türkiye ile ilişkilerin iyi olduğu görüntüsünü vermeye çalıştı ve bu süreçte PKK'yı bir koz olarak kullandı. Fakat İran'ın PKK'ya yönelik göstermelik operasyonları Türkiye'de İran'ın beklediği kadar itibar görmedi. Buna bir de TAV ve Turkcell sorunlarının olumsuz olarak sonuçlanması eklenince ilişkilerin seyri donmuş bir vaziyette devam etti. Türkiye'ye sattığı doğalgazı sık-sık teknik nedenlerle kesmesi ise Ahmedinecad dönemine olan umutları büyümeden söndürmeye yetti.⁷⁷

⁷⁶ VELİEV, [a.g.m.](http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=781&sayfa=3), <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=781&sayfa=3>, 01.01.2007

⁷⁷ 'İran'da Ahmedinecad dönemi', http://www.cnnturk.com/ozel_dosyalar/haber_detay.asp?PID=1047&HID=1&haberID=104225

İKİNCİ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ SONRASI İRAN'IN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

2. 1. Kafkasya'nın Jeopolitik Konumu

Dünyanın çatısı olarak görülen Kafkasya bu değimi sadece coğrafi değil, aynı zamanda ekonomik, politik, stratejik nedenlerle de hak etmiştir.⁷⁸ Kafkasya diye adlandırılan ve Kafkas halklarının yaşadığı bölge, Kafkas sıra dağları doğrultusunda yani, Karadeniz'in liman şehri olan Anapa'dan, Hazar Denizi kıyısında olan Bakü'ya kadar uzanmaktadır. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında doğu-batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarda ortalama beş bin metreyi aşan sıradağlar günümüzde Kafkaslar olarak bilinmektedir.⁷⁹

Bölgenin konumunu, üç özellik ile açıklamak mümkündür. İlk olarak, bölge genellikle dağlık olup, birbirine geçit vermez çok sayıda vadiden oluşması, bölgenin sosyo-politik yapısını belirleyici en önemli özelliklerinden biridir. Bu husus, çeşitli kökenlerden gelen toplulukların, tarih boyunca yaşanan işgallerden, kendilerini koruyabilmelerini ve kültürlerini sürdürebilmelerini sağlamıştır.⁸⁰ Bölgenin coğrafi bağlamda başka bir özelliği, büyük devletlerin arasında bir tampon oluşturmaktadır. Komşu olan Araplar, İranlılar, Ruslar ve Türkler tarih boyunca, Kafkasya ile ilgilenmişler ve bu nedenle bölge, zaman-zaman çeşitli güçlerin egemenliğine girmiştir. Bölgenin coğrafi yapısına ilişkin son özellik ise, ticaret ve ulaşımda büyük

⁷⁸ Okan MERT, Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan, İstanbul, İQ Kültür-Sanat Yayıncılık, Baskı 1, 2004, s.37.

⁷⁹ Yelda DEMİRAĞ, Cem KARADELİ, Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006, s. 79.

⁸⁰ Savaş YANAR, Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya, İstanbul, İQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2002, s. 28.

köprü teşkil etmesidir. Bölge bir anlamda kuzey ve güneyin bağlantısını sağlamaktadır.⁸¹

Coğrafi olarak Kafkasya kuzey güney olmak üzere ikiye bölünmüştür. Coğrafi olarak, Kafkas sıradağlarının kuzeyinde yer alan Kuzey Kafkasya, Avrupa kıtasında, güneyinde kalan Güney Kafkasya ise Asya kıtasında yer almaktadır. Siyasi olarak ise Kafkasya'nın tamamı Avrupa'nın bir parçasıdır.⁸² Kuzey Kafkasya denildiğinde, bugün Rusya Federasyonu'nun sınırları içinde kalan özerk Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyetleri akla gelmektedir. Güney Kafkasya'yı ise bağımsız Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri oluşturmaktadır.⁸³

Kuzeye doğru verimli Kuzey Kafkasya ovalıklarının, güneye doğru da İran ve Anadolu platolarıyla başlayan Orta Doğu'nun kesişim noktasında bulunan Güney Kafkasya, tarih boyunca coğrafi konumunun kendisine sağladığı avantajlar sayesinde bölgeler ve kıtalar arası bir köprü işlevi görmüştür. Güney Kafkasya siyasi anlamda çevresindeki büyük güçlerin askeri hareket ve güvenlik yolları üzerinde bulunması, ekonomik anlamda ise İran-Anadolu-Rusya-Türkistan arasında ticaret yollarının transit trafiğine açık olması sebebiyle önem kazanmıştır.⁸⁴ Coğrafi özelliklerin bir sonucu olarak Güney Kafkasya daima çevresindeki büyük güçlerin etki ve hakimiyet alanında bulunmuştur. Bölge 1990'lara yani Sovyetler Birliği dağılana kadar yaklaşık iki yüzyıl boyunca Moskova'dan yönetilmiş ve bunun etkisi Kafkasya'da

⁸¹ KANTARCI, a.g.e., s. 29.

⁸² Hasan KANBOLAT, 'Kafkasya'nın Jeopolitiğinde Değişim Sinyalleri', *Stratejik Analiz Dergisi*, Ankara, Nisan 2005, Sayı 60, s. 88.

⁸³ MERT, a.g.e., s. 38.

⁸⁴ Mahmut Niyazi SEZGİN, 'Güney Kafkasya'da Ulaştırma ve Jeostrateji', *Stratejik Analiz*, Mayıs 2002, Cilt 2, Sayı 25, s. 41.

çok derin olmuştur. Çarlık ve Sovyet otoriteleri, kendilerinden önce bölgeye hakim olan imparatorluklarla kıyaslamayacak derecede bölgenin yapısını etkilemişlerdir.⁸⁵

21 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte, yaklaşık 50 yıl devam eden Soğuk Savaş’ın bitmesi, Avrasya coğrafyasında büyük jeopolitik, askeri ve siyasi değişimlerin başlangıcı olmuştur. İki kutuplu sistemin çökmesi sonucunda Sovyetler Birliği coğrafyasında yeni bağımsız cumhuriyetler kurulmuş, dünyanın siyasi haritasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişiklikler sadece coğrafi alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda eski Sovyetler Birliği mekanında etnik ve siyasal sorunların ortaya çıkmasına ve etnik zeminde silahlı çatışmaların başlamasına neden olmuştur.⁸⁶

SSCB’nin dağılmasından sonra Avrasya’da ortaya çıkan karışıklık ve belirsizlik, Kafkasya’daki politik durumun da temel özelliği olmuştur. Bölge içinde 70 yıl boyunca bastırılan politik ve etnik çatışmalar su yüzüne çıkmış ve silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Kafkasya’yı çevreleyen ve üç büyük ülkenin Kafkasya’da etkili olabilme ve hakimiyetlerini genişletme çabaları görülmüştür. Ancak bu devletlerin hiçbirinin Kafkasya’nı tek başlarına kontrol edebilme gücü olmadığından, bunlar çatışan yerel grupları kullanmaya çalışmışlardır. Rusya’nın bölgedeki hakimiyetinin mutlak olmadığına anlaşılması üzerine ABD, AB, Türkiye ve İran’ın

⁸⁵ Niyazi SEZGİN, a.g.m., s. 42.

⁸⁶ Hatem CABBARLI, ‘Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri’, http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc

etkinliğinin giderek arttığı ve Rus hakimiyetinin tedricen zayıfladığı bu dönemi, Kafkasya’da ‘çok kutuplu rekabet’ olarak adlandırmak mümkündür.⁸⁷

AZERBAYCAN

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya’da yer alan Türk toplulukları da bağımsızlığa kovuştular. Bağımsızlıklarını yeni kazanan bu devletler gerek jeopolitik önemlerini, gerekse sahip oldukları zengin yer altı ve yerüstü kaynakları ile dünya devletlerinin dikkatini çekmiştir. Azerbaycan da SSCB’nin çöküşünden sonra bağımsızlığa kavuşan Türk Cumhuriyet’lerinden biridir. Bulunduğu konum itibari ile Azerbaycan, Orta Asya’ya açılan bir kapı niteliğindedir. Öte yandan Azerbaycan, Müslüman Ortadoğu devletleri ile Hıristiyan ülkeleri arasında bir sınır oluşturmaktadır.⁸⁸

Azerbaycan başlı başına jeopolitik değere sahip olmaktan ziyade Kafkaslar jeopolitiği içerisinde jeostratejik unsur ve bölgelerden birisi olarak önem taşımaktadır.⁸⁹ 38°-25° kuzey enlemleri ile 44°-50° doğu boylamları arasında bulunan Azerbaycan, Orta Asya, Ortadoğu ve Ön Asya’nın ortasında, Kafkas dağlarının güneydoğu yamaçlarında yer almaktadır. Yüzölçümü 86,660 mk², ülke sınırlarının toplam sınırı 3,660 km.dir. Kafkasya bölgesinde yer alan Azerbaycan’ın en önemli özelliği tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Azerbaycan kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, doğuda Hazar Denizi, güneyde İran ve güneybatıda

⁸⁷ Sinan OĞAN, Kamil AĞACAN, ‘Güney Kafkasya’da Yeniden Başlayan veya Bitmeyen Soğuk Savaş’, Stratejik Analiz, Mayıs 2001, Cilt 2, Sayı 13, s. 25-27

⁸⁸ YILMAZ, a.g.m., s. vi.

⁸⁹ Meftune ADIGÜZELOVA, ‘Azerbaycan Problemi’, Ankara, Soydaş Politik-Ekonomik-Sosyal Dergi, Nisan- Mayıs 1997, Cilt 1, Sayı 1, s. 7.

Türkiye ve Ermenistan komşudur.⁹⁰ Arazi yapısının % 50'si dağlıktır. Dağlık arazi Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış Dağlarından oluşur. Azerbaycan'ın ortalama deniz seviyesinden yüksekliği 657 m,dir.

20. yüzyılın başlarında, Rusya'daki komünist ihtilalinin getirdiği bağımsızlık rüzgarına kapılan Azerbaycan Türkleri 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade liderliğinde 'Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni' kurmuşlar. Rusya ihtilalden sonra da eski yayılmacı politikasını devam ettirerek SSCB'ni oluşturma planları çerçevesinde, 1920'de Rus ordusu Azerbaycan Cumhuriyeti'ni işgal etmiştir. Azerbaycan Türkleri ancak 1980'li yılların sonunda Mihail Gorboçov tarafından uygulanan 'Glosnost' ve 'Prestroika' politikaları sonunda SSCB'nin dağılması ile, 30 Ağustos 1991 tarihinde egemenliklerini yeniden kazanarak, 18 Ekim 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmişler.⁹¹ 10 Kasım 1991'de Türkiye, 11 Aralık 1991'de Romanya, 13 Aralık 1991'de Pakistan, 25 Aralık 1991'de ise İran Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıştır. 8 Aralık 1991'de Azerbaycan İslam Konferansı Örgütü İKÖ'ye, 20 Ocak 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü (AGİT)'e, 2 Mart 1992'de Azerbaycan Birleşmiş Milletler (BM)'e, üye kabul edilmiştir.⁹²

8 Eylül 1991 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Ayaz Mütellibov kazanmıştır. 14 Mayıs 1992'deki Halk Cephesi tarafından yapılmış darbe girişiminden sonra Ayaz Mütellibov Moskova'ya kaçmış, Halk Cephesi Parlamentodaki etkinliğini arttırmış ve 7 Haziran 1992'de yapılan Cumhurbaşkanlığı

⁹⁰ B. Zakir AVŞAR, Ferruh SOLAK, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Ankara, Vadi Yayınları, 1994, s. 87.

⁹¹ KILIÇ, a.g.m., s. 6.

⁹² Musa GASIMOV, Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan,(1991-1995), Bakü, Gençlik Yayınları, 1996, s. 21.

seçimlerini Ebulfez Elçibey kazanmıştır.⁹³ 1993 Haziran ayında Gence'de Suret Hüseyinov'un başlattığı ayaklanmayı bastıramayan Elçibey, Bakü'yi terk etmiştir.

AHC'nin devrilmesinden sonra, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı görevinde bulunan Haydar Aliyev 15 Haziran'da Azerbaycan Milli Meclisine Başkan seçilmiş ve devlet başkanı yetkilerini de üstlenmiştir. Haydar Aliyev 15 Ekim 1993'te yapılan devlet başkanlığı seçimlerini kazanmış ve 15 Ekim 2003'e kadar ülkeyi yönetmiştir.⁹⁴ Haydar Aliyev, 11 Ekim 1998 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanarak, ikinci beş yıllık Cumhurbaşkanlığı dönemine başlamıştır. Ekim 2003'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimini ise Haydar Aliyev'in oğlu İlham Aliyev kazanmıştır.⁹⁵

İlham Aliyev, devlet yönetim mekanizmasında Haydar Aliyev gibi otoriteye ve etkinliğe sahip değildir. İlham Aliyev Haydar Aliyev'in denge politikasını iktidarının ilk dönemlerinde uygulamayı başarsa da, 2004 ortalarından itibaren bu dengeyi sağlamakta oldukça zorlanmıştır. Bir dönem ABD'nin tepkisini çekmeden Rusya ve İran ile ilişkilerini geliştirmek istemiş, ama istediği sonuca ulaşmamıştır.⁹⁶

Nüfusun %91'ini Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu ülkenin en önemli özelliklerinden biri, pek çok etnik grubu bünyesinde barındırıyor olmasıdır. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin nüfus ve göç politikaları sonucunda Azerbaycan'a yerleşen Ruslar, ülkedeki ikinci büyük azınlık grubunu oluşturmaktadırlar. 1939 yılında Rusların toplam nüfus içindeki oranı %16,5'tir 1989 son Sovyet nüfus

⁹³ Memmedağa AĞAYEV, 'Azerbaycanda Fırtına Öncesi Sessizlik: Kasım 2005 Parlamento Seçimleri', <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=353>, 5 Mayıs 2005

⁹⁴ AĞAYEV, a.g.m., <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=353>,

⁹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ülke özellikleri hakkında daha ayrıntılı olarak b.k.z.: <http://ekutup.dpt.gov.tr/turkcumh/oik528.pdf>

⁹⁶ AĞAYEV, a.g.m., <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=353>,

sayımına bakıldığında bu oranın %5,6'ya düştüğü görülmektedir.⁹⁷ Son olarak 1999 yılında yapılan sayımlara göre bu oran %1,8 kadar düşmüştür. Bunun en büyük nedeni ise Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bölgede çıkan savaşları gösterebiliriz. Ruslardan sonra ülkede Ukraynalılar, Yahudiler, Kuzeyde Lezgiler, güneyde ise Talışlar yaşamaktadırlar.⁹⁸

GÜRCİSTAN

1985 yılında Gorboçov'un uygulamaya koyduğu 'perestroyka', 'glosnost' politikası hem dünyada, hem de SSCB dahilinde yepyeni gelişmelerin başlangıcını oluşturdu. Bu politika sonucu Birliği oluşturan diğer ülkelerdeki gibi Gürcistan'da da hürriyet ve bağımsızlık yanlılarının örgütlenmesi başlamıştır. Gürcistan'da bağımsızlık uğrunda başlamış milli hareketin ilk gösterisi 7 Nisan 1989'da Tiflis'te yapılmıştır. 9 Nisan'da gösteriler güvenlik kuvvetleri tarafından dağıtılmıştır.⁹⁹ Gürcistan Yüksek Sovyet'i 17-19 Kasım 1989'da yaptığı toplantısında yaptığı anayasa değişikliği ile Gürcistan egemenliğini ilan etti. Anayasa değişikliklerine göre, Gürcistan sınırları içinde bulunan bütün doğal kaynaklar Gürcistan'ın mülkiyetine geçiyordu ve Gürcistan'ın çıkarlarına aykırı olması halinde, Sovyetler Birliği kanunları Gürcistan'da uygulanmayacaktı.¹⁰⁰

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Gürcistan 31 Mart 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Gürcistan'da ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri 26 Mayıs 1991'de yapılmış ve %87 oyla Zivad Gamsakhurdia devlet başkanı seçilmiştir.

⁹⁷ Rasim MUSABEYOV, 'Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar', Azerbaycan özel, Avrasya Dosyası, İlkbahar 2001, s. 178.

⁹⁸ AKMAN, a.g.e., s. 20.

⁹⁹ Haydar ÇAKMAK, '1989'dan Günümüze Gürcistan', Trabzon, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırmaları Raporları, 1998, s. 44-45

¹⁰⁰ MERT, a.g.e., s. 162.

Gamsahkurdia'ya karşı başlayan itirazlar giderek iç savaşa dönüştü ve iç savaşın daha da şiddetlenmesi sonucu Gamsahkurdia Ocak 1992'de ülkeyi terk etmiştir.¹⁰¹ Gamsahkurdia kaçtıktan sonra Mart 1992'de Eduard Şevernadze devlet konseyinin başkanlığına getirilmiş ve Ekim 1992'de yapılan seçimler sonrası % 75'lik oy çokluğu ile cumhurbaşkanı seçilmiştir. Şevernadze'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi Gürcistan'daki iç savaşları durdurmadı. 8 Ekim 1993'de ise Gürcistan'ın BDT'ye üye olmasından sonra iç savaş durdurulmuştur.¹⁰² 2003'de Şevardnadze'ye karşı başlatılan 'gül devrimi' başarı ile sonuçlandı. Şevardnadze 11 yıl iktidarlık döneminden sonra 23 Kasım 2003 tarihinde Cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Ocak 2004'de yapılan Cumhurbaşkanlık seçimlerini Ulusal Hareket Partisinin lideri Mihail Saakaşvili kazanmıştır.

1991'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ın doğu sınırını Azerbaycan 322km, güney sınırını Türkiye 252 km ve Ermenistan 164 km, kuzey sınırını Rusya Federasyonu 723 km, batı sınırını Karadeniz 330 km oluşturmaktadır. Gürcistan Hıristiyan Ortodoks mezhebine bağlı yaklaşık 69,700km² ve 5,700,000 nüfuslu bir ülkedir. Bu nüfusun %69'unu Gürcüler, %9'unu Ermeniler, %7'sini Ruslar, %5'ini Azerbaycan Türkleri, %3'ünü Osetler, %2'sini Abhazlar vb. oluşturmaktadır.¹⁰³ Gürcistan devleti etnopolitik açıdan Güney Kafkasya'nın en karmaşık yapısına sahiptir. Karmaşık etnik yapı, Sovyet döneminde Gürcistan'da çok sayıda özerk yapılaşmaya neden olmuştur. Üç güney Kafkasya ülkesinden Gürcistan, etnik yapı içinde ana etnik grubun yani Gürcülerin en az olduğu ülkedir. Azerbaycan'da

¹⁰¹ Kadir SANCAK, 'Gürcistan'ın Kafkasya'daki Yeri', İstanbul, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2000, s. 45,

¹⁰² Fahrettin ÇİLOĞLU, Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, İstanbul, Sinatle Yayınları, 1998, s. 184. (Aktaran: Kadir SANCAK, a.g.m., s. 47.)

¹⁰³ 'Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Ülkelerde Ticaret Müteahhitlik- Yatırım İmkanları', Devlet Bakanlığı, Editor: Ahmed ANDİCAN, Ankara 1999, s. 39. (aktaran: Okan MERT, a.g.e., s. 46.)

Azerbaycan Türkleri % 85-90'ını, Ermenistan'da ise Ermeniler nüfusun % 97-98'ini oluşturduğu halde¹⁰⁴ Gürcistan'da Gürcülerin oranı % 55-60 civarındadır. Gürcistan'da yalnızca Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin sayısı 1,5 milyon civarındadır.¹⁰⁵ Türkiye'deki Gürcülerin büyük çoğunluğu, Gürcistan'dakilerin ise bir kısmı Müslüman'dırlar. Gürcistan'ın resmi dili Gürcüce olmakla beraber Rusça, eski SSCB'nin diğer Cumhuriyetleri gibi burada da herkes tarafından bilinen ikinci dildir.

ERMENİSTAN

Ermenistan 29,8 bin km² yüzölçümüne, 3 milyon nüfusa (2001 nüfus sayımı sonuçlarına göre) sahip olan dağlık bir Güney Kafkasya ülkesidir ve 38-41 kuzey paraleli, 43-46 doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. Coğrafi bakımdan çok elverişsiz bir bölgede bulunan Ermenistan, doğal kaynaklardan da yoksun olan bir ülkedir. Yerleştiği coğrafya itibarıyla okyanuslara ve denizlere çıkışı yoktur, ulaştırma genellikle Gürcistan üzerinden yapılmaktadır. Dünya güç odaklarından coğrafi olarak uzak kalmıştır.¹⁰⁶ Ermenilerin 1920 yılına kadar bugünkü Ermenistan'ın yerleştiği coğrafyada herhangi devlet kurumu mevcut olmamıştır. Ermenistan devleti Ermenilerin yaşadıkları tarihi topraklarında değil, Rusya'nın güney sınırlarının güvenliği için maddi ve manevi desteği ile Güney Kafkasya'da kurulmuştur. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman 9 bin km² alana sahip olmuş, 1920'de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilerek Kafkasya

¹⁰⁴ Ermenistan'da Ermeniler nüfusun % 97-98'inin oluşturmaktadırlar. Bu bilgi 1988-1990 yıllarda Ermenistan'dan Ermeniler tarafından göç edilen Azerbaycan Türkleri dahil edilmemiştir. 1988'e kadar Ermenistan nüfusunun % 20-25'ni Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.

¹⁰⁵ Haleddin İBRAHİMLİ, *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 29.

¹⁰⁶ Mahmut Niyazi SEZGİN: 'Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi', *Stratejik Analiz*, Sayı: 28, Ağustos 2002, s. 45-53.

Federasyonu'na katıldıktan sonra ise Azerbaycan ve Gürcistan toprakları hesabına genişleyerek 29,8 bin km²'ye kadar büyümüştür. Ermenistan-Azerbaycan arasında sınır konuları müzakere edilirken, Azerbaycan Parlamentosu ileride kurulması düşünülen konfedere devleti dikkate alarak Erivan'ın Ermenistan Cumhuriyeti tarafından başkent ilan edilmesine izin vermişti.¹⁰⁷

Ermenistan Cumhuriyeti doğuda Azerbaycan (777km), güneyde İran (35 km), batıda Türkiye (268 km) ve kuzeyde Gürcistan (164 km) ile komşudur.¹⁰⁸ Ermenistan Cumhuriyetinin günümüzdeki nüfusu Kafkasya'daki diğer Cumhuriyetlerden özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra göç edenlerle birlikte yaklaşık olarak 3 milyona ulaşmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti'nde bugün Ermenilerin dışında Ruslar (70,336), Kürtler (50,822), Ukraynalılar (8,900) yaşamaktadırlar. Buna karşılık Ermenilerin Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Çeçen-İnguş ve Kuzey Osetya Otonom Cumhuriyet'inde yaşamaktadırlar.¹⁰⁹

Ermenistan Cumhuriyeti 21 Eylül 1991'de yapılan referandumla SSCB'den ayrılmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir. 16 Ekim 1991'de geçirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde dönemin en güçlü lideri ve Ermeni Ulusal Hareketi Başkanı Levon Ter-Petrosyan kazanmıştı. 22 Eylül 1996'da Levon Ter-Petrosyan ikinci kez seçimleri kazanarak cumhurbaşkanı olmuştur. Ter-Petrosyan Eylül 1997'de AGİT Minsk Gurubu'nun Dağlık Karabağ konusunda barış taslağını kabul ettikten sonra ermeni milliyetçilerinin ve Rusya'nın baskılarına karşı dayanamayıp 3

¹⁰⁷ Nesib Nesibzade, Azerbaycan'ın Harici Siyaseti 1918-1920, Bakü, Ay-Ulduz Yayınları, 1996, s. 104-105

¹⁰⁸ Hatem CABBARLI, Ermenistan'da İktidar Mücadelesi, Ankara, Platin Yayınları, 2003, s. 146.

¹⁰⁹ Okan MERT, a.g.e., s. 42

Şubat 1998'de istifa etmiştir.¹¹⁰ Ter-Petrosyan, 3 Şubat 1998'de istifa etmek zorunda kalınca, erken Başkanlık seçimi kararı alındı. İlk turu 16 Mart 1998'de, ikinci turu ise 30 Mart 1998'de gerçekleştirilen Başkanlık seçimlerini Robert Koçaryan kazandı. Muhalefetin daha fazla toparlandığının düşünüldüğü 2003 seçimleri yine Koçaryan'ın arzulanacağı şekilde sonuçlandı. 19 Mart 2003'te gerçekleştirilen seçimlerde önce Koçaryan'ın kazandığı açıklandı, daha sonra muhalefetin itirazlarına uluslararası kuruluşlardan gelen desteğin de eklenmesi ile ikinci turun yapılacağı bildirildi. Koçaryan ve öldürülen Karen Demirçyan'ın¹¹¹ oğlu Ermenistan Halk Partisi Başkanı Stepan Demirciyan'ın katıldığı ikinci tur seçimlerini, muhalefetin ve uluslararası kuruluşların ciddi usulsüzlük iddialarına rağmen Koçaryan'ın kazandığı açıklandı.¹¹² 2 Mart 1992'de ise Azerbaycan, Orta Asya devletleri ile birlikte uluslararası alanda bağımsız devlet gibi tanınmış ve Birleşmiş Milletlere üye olmuştur.

¹¹⁰ Emil DANIELYAN: 'A Look Back At Armenia Since Ter-Petrosian', (Russia And Eurasia Review, Volume 1, Issue 13, December 3, 2002), Bkz: http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=15&&issue_id=611

¹¹¹ 27 Ekim 1999'da Ermenistan'da gerçekleştirilen parlamento baskını Parlamento Başkanı Karen Demirciyan'ın, Başbakan Vazgen Sarkisyan'ın ve diğer altı milletvekilinin öldürülmeleriyle sonuçlanmıştır. Daha ayrıntılı olarak b.k.z: Araz ASLANLI, 'Ermeni muhalefeti 2007'ye hazırlanıyor', <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=560&sayfa=1503.07.2006>

¹¹² ASLANLI, a.g.m., <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=560&sayfa=15.03.07.2006>

2. 2. İran Acısından Güney Kafkasya'nın Önemi

Bzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları' olarak tanımladığı Güney Kafkasya, 20. yüzyılın sonlarından itibaren bölgesel ve dünya gücü olmak isteyen devletlerin mücadele alanına çevrilmiştir.¹¹³ Bölgenin bu kadar önemli olmasının esas sebebi güney-kuzey ve doğu-batı ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölgenin önemi daha da artmış ve uluslararası aktörlerin mücadele alanına çevrilmiştir.¹¹⁴

Güney Kafkasya tarihsel olarak Osmanlı, Rusya ve İran'ın mücadele alanı olmuş ve bu devletler bölge üzerinde kendi kültürel ve siyasal izlerini bırakmıştır.¹¹⁵ Son 300 yıllık tarih dikkate alındığı zaman bölgenin kontrolü bu devletlerden birinin elinde olduğu ve Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın aynı güvenlik sistemi içinde buldukları taktirde güvenlik konusunda sorun ortaya çıkmamış, bölgenin askeri ve güvenlik anlamında ikiye ayrıldığı zaman ise ciddi çatışmalar yaşanmıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya'nın kontrolüne geçen Güney Kafkasya'da Rus hâkimiyeti 1918–1920 yılları istisna olmakla 20. yüzyılın sonlarına kadar yani Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.¹¹⁶

¹¹³ Gyulşen PAŞAYEVA, 'Sistema Regionalnoy Bezopasnosti Yujnogo Kavkaza: Mifi i Realnost', Bkz: http://www.ca-c.org/online/2001/journal_rus/cac-01/03.pashr.shtml

¹¹⁴ Artak ARUTYUNYAN: 'İstoriko-Retrospektivnyy Analiz Politiki Rossii na Yujnom Kavkaze', Bkz: <http://caucasus.rau.am/doc/arutunyan.pdf>

¹¹⁵ Mikhail VOLOKHONSKIY, 'Tureçskiy i İranskiy Faktoru na Yujnom Kavkaze', (Konfliktiny Potençial i Proçessi Transformaçii v Kavkazskom Regione, Kafkasya Araştırmaları Merkezi, Yayın: 4 (16), Moskova, Mayıs 2006), SS. 3-10.

¹¹⁶ Nadir DEVLET, 'Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Siyaseti ve Türkiye'ye Etkileri', Edit: Okan YEŞİLOT, Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005, s. 3-4.

Kafkasya bölgesi özel jeopolitik koşulları, siyasi, tarihi, askeri ve sosyolojik sorunları nedeniyle dünyanın en krizli ve aynı zamanda önemli bölgelerinden biri sayılmakta ve bu bakımdan İran'ın milli güvenlik öğretisinde önemli bir konuma sahiptir. Öyle ki bölgedeki gelişmeler İran'ın milli güvenliğini önemli ölçüde etkisi altına almaktadır. Aslında, soğuk savaşın bitmesine karşın soğuk savaşın temel ögesi olarak jeopolitik- stratejik ve güvenlik rekabetler İran'ın diğer komşuları ile ilişkileri başta olmak üzere bölgedeki ilişkilerin düzenlenmesinde önemli rol oynamaktadır. İran bölge ülkeleri ile arasındaki ilişkileri ve bölgesel sorunlar ve krizlere yönelik politikalarını bölge gerçekleri ve zaruretlerine değil uluslararası sistemdeki gelişmeler ve bölge dışı güçlerin rol ve mevcudiyetine göre şekillendirmektedir.¹¹⁷

1979'da İran'da İslami bir ideolojiyle yönetime gelen rejimin kendi ideolojisine tamamen zıt bir ideolojiye sahip ve özellikle Kafkasya'da yoğun bir Müslüman nüfus barındıran Sovyetler Birliği'ne karşı Tahran pasif ve daha çok pragmatik politika izlemiştir. Bununda çeşitli nedenleri vardır. İlk ve en önemli neden ABD'nin İran politikası ve bu politika sonucu Tahran'ın uluslararası arenadan dışlanmasıdır. İkinci neden İran-Irak Savaş'ında ABD kökenli silahlara yedek parça bulmakta zorlanan İran, ordusunu yeniden donatmak için SSCB silah sistemlerine yönelmek zorunda kalmasıdır.¹¹⁸ Üçüncü neden, yüzlerce kilometrelik bir sınırı ardında bekleyen Kızıl Ordu'nun ürkütücü askeri gücünün yarattığı korkuydu. Basra Körfezi bölgesinde ve ülke içerisinde rejimi yıkmak isteyen güçlerle mücadele eden Tahran, yakın tarihinde defalarca olduğu gibi SSCB'nin olası müdahalesine karşı

¹¹⁷ Celil YAKUPZADE, 'İran'ın Karabağ Sorununa ve Güney Kafkasya'da Kolektif Güvenlik girişimlerine Yönelik Politikası', http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2005/q-6.htm

¹¹⁸ Atay AKDEVELİOĞLU, 'İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikası', *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, ed. Mustafa AYDIN, Çağrı ERHAN, Ankara, Stradigma Yayınları, Cilt 1, Sayı 2, 2004, s. 131.

savunmasız kalmıştır. Ayrıca Afganistan'ı işgal eden SSCB, bu tür bir hareketten çekinmediğini de kanıtlamıştır. Yukarıda sayılan nedenlere baktığımızda İran'ın Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanları arka plana atığı çok kolay anlaşılmaktadır.¹¹⁹

İran SSCB'ye karşı İran-İrak Savaşından sonra daha olumlu ve istikrarlı bir politika izlemiştir. SSCB Dış İşleri Bakanı Eduard Şevarnadze'nin Şubat 1989'da Tahran'ı ziyaret ederek Humeyni ile görüşmesi ile doruğa çıkan Moskova-Tahran arasındaki güvenlik temelli ilişkiler, İran'ın kuzey komşusundan herhangi bir tehdit algılamadığını, Moskova'nın da İran'ın elindeki İslam kartından endişe etmediğini ortaya koymuştur. Fakat SSCB'nin dağılması İran için bölgede yeni ve farklı bir politika geliştirme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir.

1991'de SSCB'nin çökmesi ve Soğuk Savaşın sona ermesi Güney Kafkasya ve Hazar jeopolitiğinde önemli değişikliklere yol açtı. Bu değişiklikler, bir yandan Güney Kafkasya'da üç yeni devletin 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti, 31 Mart 1991'de Gürcistan Cumhuriyeti, 23 Eylül 1991'de Ermenistan Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmesi diğer yandan ise Hazar Denizinin kontrolünü SSCB ve İran tekelinden çıkıp yeni kurulan devletlerle paylaşılan bir statüye geçmesiyle sonuçlandı.¹²⁰ Bölge jeopolitiğinde yaşanan bu gelişmeler, bölgenin sahip olduğu petrol ve doğalgaz potansiyeli nedeniyle geçmişten bu yana devam eden rekabeti daha da artırdı ve bölge rakip aktörlerin çıkar mücadelelerinin merkezi alanlarından biri haline geldi.

¹¹⁹ AKDEVELİOĞLU, a.g.m., s. 132

¹²⁰ K. S. GADJİEV, Geopolitika Kafkaza, Moskva, Mejdunarodnie Otnaşeniya, 2003, s. 333.(Kafkasya'nın Jeopolitik Konumu, Moskova, Uluslararası İlişkiler Yayınları, 2003, s. 333.)

Sovyetler Birliği'nin dağılması İran'a komünizmin tehdit olmaktan çıkması gibi avantajlar sağlamış olsa da aynı zamanda ciddi tehditlerle karşı karşıya bırakmıştır. İran acısından asıl tehdit iki kutuplu sistemin yıkılması sonucu tek küresel güç olarak kalan ve İran'ın '*Büyük Şeytan*' olarak nitelediği ABD'nin bölgeye yerleşme çabalarından kaynaklanmaktadır.¹²¹ Bölgede ABD'yi görmek istemeyen fakat bunu engelleyecek güçte olmayan İran, bu nedenle stratejik ortağı olan Rusya'nın bağımsızlıklarını yeni kazanmış cumhuriyetlerde başat olmasını tercih etmiştir. İran acısından ikinci önemli tehdit ise nüfusunun nerdeyse yarısını oluşturan Azerbaycan Türklerinin ilgi kaynağı olabilecek bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin ortaya çıkışıdır.¹²²

İran'ın 1990 sonrasında bölgeye yönelik politikasını incelediğimizde rejim ihracına dayanan Tahran'ın Güney Kafkasya'ya yönelik politikasının değişime uğrayarak statükocu, uzlaşmacı bir kimliğe büründüğu söylenebilir. İran'ın Kafkasya politikası 1991 sonrasında dini perspektifle değil ulusal çıkarlar, ekonomik, politik ve güvenlik algılamaları ile şekillenmiştir.¹²³ İran'ın devrim ihracı politikasının değişmesine sebep bölge ülkelerinin Azerbaycan dışında çoğunlukla Hıristiyan olması ve her ne kadar Azerbaycan Şii Müslüman olsa da, Azerbaycan'da İslamın algılanması İran'dan çok farklıdır. Çünkü laiklik, Azerbaycan Cumhuriyetinin önemli ve vazgeçilmez ilkesi olmuştur. İran, kuzeyinde kurulan yeni devletleri pragmatik bakış açısı ile değerlendirmiş ve verimli bir nüfus alanı olarak algılamıştır. Bu devletlerle tarihi, kültürel ve ekonomik bağlar kullanılarak, kurulacak ilişkiler İran'ı uluslararası arenadaki yalnızlığından kurtararak yeni global

¹²¹ Emre BAYIR-Araz ASLANLI, 'Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası', *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 18, Ekim 2001, s. 50-51

¹²² BAYIR- ASLANLI, *a.g.m.*, s. 50-51

¹²³ YILMAZ, *a.g.m.*, s. 16.

düzene adapte olmasını sağlayacaktır. Ayrıca bağımsızlığını yeni kazanmış Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara İran aracılığıyla sunulabilir nitelikte olması da bir avantajı olarak görülebilirdi.¹²⁴ İran'ın transit ülke rolü oynayabilme fırsatı, aynı zamanda ekonomik avantaj olarak da değerlendirilmiştir. Fakat, Türkistan'a uzanan Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahı İran'ın bölgede transit ülke olabilmesinde başlıca rakip güzergah olmuştur.

1994'de Azerbaycan ile Batılı Şirketler arasında imzalanan petrol anlaşmaları ve BTC Petrol Boru Hattı'nın faaliyete başlaması, BTE Doğalgaz Boru Hattının inşaatına başlanması ve bu projelerden İran'ın uzak tutulması, 11 Eylül sonrası ABD'nin Gürcistan'a az sayıda da olsa askeri danışman göndermesi, Azerbaycan'dan askeri üs istemesi ve en önemlisi Rusya'nın Güney Kafkasya'da nüfus kaybı İran'ın Güney Kafkasya'ya politikasının fiyaskoya uğramasında önemli, etkenler olmuşlardır.

¹²⁴ D. V. MALIŞEVA, 'İran i Problemy Regionalny Bezopasnosti Zakavkazya', (İran ve Güney Kafkasya Bölgesinin Güvenlik Sorunları), <http://www.iimes.ru/rus/stat/2000/htm>

2, 3. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Azerbaycan Politikası

İran yönetimi SSCB'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından rahatsızlık duymağa başlamış ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımakta pek acele etmemiştir. Bağımsızlıklarını ilan eden yeni cumhuriyetlerin tanınması ve ilişki kurulmasında önce İran Dışişleri Bakanı Kasım 1991'de Moskova'ya ziyarette bulunmuş ve çeşitli üst düzeyde görüşmeleri takiben Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan'ı kapsayan, ani bir tur sonrasında İran bu cumhuriyetlerin varlığını kabullenmiştir.¹²⁵ İran Dışişleri Bakanı SSCB ziyaretinin sonunda Bakü'ye gelirken yaptığı açıklamada güçlü Sovyet konfederasyonu oluşturulmasının gerekliliğini vurgulamıştır. İran'a göre Sovyet konfederasyonu, Batı'nın yeni bağımsız cumhuriyetleri etkisi altına alma çabalarını engelleyecekti. Bunlara rağmen İran 25 Aralık 1991'de resmen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımış ve Ocak 1992'de ise İran İslam Cumhuriyeti'nin Bakü'de Büyükelçiliği açılmıştır.¹²⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının yeniden kazanılması ile ilgili kabul edilen beyanname Tahran yetkililerini rahatsızlığına neden olmuştur. Öncelikle, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi Tahran'ın Bakü ile ilişkilerin nasıl bir tutum sergileyeceği konusunda ikileme sokmuştur.¹²⁷

İran'ın Azerbaycan algılaması Fars milletçilerinin ortaya attığı teoriler esasına göre inşa edilmiştir. Fars milletçilerine göre Azerbaycan 1812 ve 1828 Rus

¹²⁵ Mitat Çelikpala, '1990'lı Yıllarda Rusya-İran İlişkileri', *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı 63, Kasım-Aralık 2000, s. 35.

¹²⁶ P.Ş. SAFAROV, 90'lı Yıllarda Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası, Bakü, 1999, s. 11-12.

¹²⁷ Nazim CAFERSOY, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 112.

İran Savaşları sonucu İran'dan ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmış bir parçası olarak 'ana vatan'ı ile tarihsel, kültürel dinsel bağları mevcuttur. İran'ın 'tarihi bir parçası olan Azerbaycan' aynı zamanda 'İran Uygarlık Havzası' içerisine de yerleştirilmektedir. Bu kurama göre İran Uygarlık Havzası Çin'den Karadeniz'e kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Temel niteliği 'İranlılık ve Fars Dili' olan bu uygarlık havzası Azerbaycan'ı da kendi kapsamına almaktadır.¹²⁸ Bu tezi kabul eden İran yetkililerinin bir kısmı 'tarihi İran toprağı' olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'a birleşmesini önerdiler. Fakat bu öneri ülke yetkililerinin büyük çoğunluğunca gerçekçi sayılmadı. Diğer taraftan, Fars şovenizminin, İran'da Türk faktörünün ağırlığının artması ve siyasi olarak aktifleşmesi sonucunda 'İran'ın Türkleşmesi tehlikesini' de dikkate almaması olanaksızdı. Bu nedenle de İran'daki dini rejim Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etki alanına almaya, hiç olmazsa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın Türk nüfusu üzerindeki etkisini dengelemeye çalıştı.¹²⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etki alanına sokma çabasında bulunan İran aşağıda sıraladığımız çıkarlarını koruma amacındaydı: Bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu her ne yolla olursa olsun engellemek, onun Güney Azerbaycan'a etkisini önlemekle İran'ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını korumak, Kafkasya'da ve Orta Asya'da ABD ve Türkiye'nin etkisinin artmasını önlemek, Türk dünyasında işbirliği ve kaynaşmayı önlemek, Azerbaycan

¹²⁸ Çengiz PEHLİVAN, 'Milliyet, Mezheb ve Ayendeye Temeddone İrani', *İran-e Ferda*, Tahran, 1371, N. 3., s. 16 ve 19. (Aktaran: Emre BAYIR, Araz ASLANLI, Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası, *Statejik Analiz*, Ekim 2001, Cilt 2, Sayı 18, s. 50.).

¹²⁹ Nesib NESİBLİ, 'Azerbaycan-İran İlişkileri: Geçmişte ve Şimdi', *Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, Hazar Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 140.

Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak, Resmi ‘İran İslam devrimi ihracı’ doktrinine uygun olarak Kuzey Azerbaycan’da İran tipli İslamcı rejim oluşturmak.¹³⁰

Azerbaycan’da yapılan ilk cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan A. Mutellibov ilk dış gezisini İran’a gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında Tahran Azerbaycan ile Nahçıvan arasında ulaşımın kendi toprakları üzerinden sağlanabileceğini açıklamış ve Nahçıvan’ın ekonomik kalkınmasına destek sözü ermiştir. Bu çerçevede Nahçıvan’da serbest ticaret bölgesi kurulmuş ve Nahçıvan sanayisinin gelişmesi için destek sağlanmıştır.¹³¹ 1992 başlarında İran Dışişleri Bakanının Bakü ziyareti sırasında Azerbaycan’la İran arasında iktisadi-ticari ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesini öngören anlaşmalar imzalandı.¹³² İran devriminin yıldönümünde büyük bir grupla Tahran’a giden Mutellibov, İran’la yakınlaşma yolunda önemli bir adım attı. Ziyaret sırasında Azerbaycan heyetinden olan bakanlardan birinin: *Azerbaycan’ın İran’ın iç işlerine müdahale etmeyeceğini ve ‘Birleşik Azerbaycan devletinin kurulmasının imkansız olduğunu’* dile getirmesi İran Azerbaycan ilişkilerini daha da yakınlaştırmıştır.¹³³

Bakü yönetiminin Tahran’la yakınlaşma yönünde bir diğer adımı, İran’ın Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda arabuluculuk yapmak istemesi ve buna yönelik olarak 1992 yılının ilk yarısında çalışmalarını genişlendirmesi oldu. Bu zaman İran Kafkaslarda ve bölgede istikrarı boza bilecek büyük ölçekli savaşların çıkabileceğinden ihtiyat ediyor, aynı zamanda sorunun tamamen bitmesini de pek

¹³⁰ NESİBLİ, a.g.e., s. 142.

¹³¹ Ercan DURDULAR, ‘İran, Azerbaycan ve Ermenistan’, İran Özel Avrasya Dosyası, ASAM Yayınları, Ankara, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 128.

¹³² CAFERSON, a.g.e., Sovyetler Birliği. 114.

¹³³ Nesip NESİPLİ, ‘Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması’, Stratejik Analiz, Ağustos 2000, cilt 1, sayı 4, s. 71

arzulamıyordu, tam tersine devam edip Azerbaycan'ı devamlı oyalayan bir faktöre dönüşmesini temenni ediyordu. Arabuluculuk yapmakla İran, Kafkaslardaki olayları kontrolü altında tutmayı da amaçlıyordu.¹³⁴

İran'ın arabuluculuk yapması Azerbaycan açısından adeta felaketle sonuçlandı. 1992 Şubatı'nın sonlarında Tahran'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları, İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin de katılımıyla ateşkes anlaşması imzaladılar. Daha anlaşmanın mürekkebi kurumadan Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlıların yaşadığı en büyük yerleşim birimlerinden biri olan Hocalı kasabası kuşatma altına alınarak, nüfusunun önemli bir kısmı imha edildi.¹³⁵ Hocalı işgalinin arkasınca 9 Mayıs'ta Şuşa, 17 Mayıs'ta ise Laçın Ermeniler tarafından işgal edildi. Hocalı katliamı ve Şuşa, Laçın şehirlerinin işgalleri Mütellibov'un istifasına neden oldu.¹³⁶

Mütellibov istifa ettikten sonra Haziran 1992'de AHC başkanı Ebülfez Elçibey devlet başkanı seçildi. Elçibey'in AHC başkanı olduğu sıralarda gerekli olanı değil, doğru olanı ifade etmesi, çokuluslu İran'da Fars olmayanların milli haklarının çiğnenmesinin, bu sıradan onların milli dillerinin okullarda yasak olmasının gelecekte bu ülkenin dağılmasına neden olacağını söylemesi, İran tarafından hassaslıkla karşılanmıştır.¹³⁷ İran-Azerbaycan ilişkisi Elçibey'in iktidara gelmesi ile gergin bir döneme girmiştir. Elçibey'in Türkçülüğü, Birleşik Azerbaycan anlayışı, laik siyasi düşüncesi, diğer taraftan da dış politikada Türkiye'ye önem vermesi, ABD ve İsrail ile iyi ilişki kurma çabaları İran' büyük ölçüde rahatsız

¹³⁴ NESİPLİ, a.g.m., s. 71.

¹³⁵ AKDEVELİOĞLU, a.g.m., 2004, s. 147.

¹³⁶ Gökhan ÇETİNSAYA, 'Rafsancani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar', İlhan Uzgel ve Mustafa Türkeş (der), Türkiye'nin Komşuları, Ankara, İmge Yayınları, 2002, s. 309-313.

¹³⁷ NESİBLİ, a.g.e., s. 144.

etmiştir.¹³⁸ Bu olumsuz ortamda Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofik Gasimov'un Ağustos 1992'de İran'a giderek, yeni hükümetle İran arasındaki ilk üst düzey teması gerçekleştirdi. Tofik Gasimov'un ziyaretinde iyi komşuluk ve işbirliğine ilişkin imzalanan protokollerin yanı sıra, Tebriz ve Nahcivan'da karşılıklı konsolosluklar açılması da kararlaştırıldı. Tebriz'de Azerbaycan konsolosluğunun açılmasına, üstelik de Elçibey iktidardayken izin vermeyi kabul eden İran'ın bu tutumu bir jest ve iyi niyet girişimi olarak algılanmalıdır. Ayrıca, İran'ın Azerbaycan'a doğalgaz vermesi ve İran topraklarından geçerek Nahcivan'a ulaşan enerji hatları ve kara ulaşımının geliştirilmesi konularında da uzlaşmaya varıldı.¹³⁹

Elçibey döneminde Azerbaycan'ın İran'a karşı yürüttüğü dış politikanın esas amaçlarından birisi, uzun yıllar boyunca bir-birinden ayrı kalmış ailelerin, akrabaların yakınlaşmalarını sağlayan ortamın oluşturulması, iki ülke arasında ulaşımın kolaylaştırılması idi. Azerbaycan tarafı karşılıklı ilişkilerde eşit statülülüğü savunuyordu. Fakat, Azerbaycan tarafından ireli sürülen iki ülkenin karşılıklı olarak bir-birinin bağımsızlığını ve mevcut sınırlarını tanıması, bir-birlerinin içişlerine karışılmaması ve başka bir sıra önemli maddeler içeren çerçeve antlaşmasını İran tarafı soğuk karşıladı. İran yönetimi Şah zamanının geleneğini yaşatarak, Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın akınlaşmasını önlemeye çalışıyordu. İran yönetimi Azerbaycan Cumhuriyeti Tahran büyükelçiliğinin çalışmalarını sınırlandırmaya çalıştı ve Tebriz'de Azerbaycan konsolosluğunun açılmasını engelledi.¹⁴⁰

¹³⁸ BAYIR, ASLANLI, a.g.m., Ekim 2001, s. 50.

¹³⁹ AKDEVELİOĞLU, a.g.m., s. 148.

¹⁴⁰ NESİBLİ, a.g.e., s.145.

Haziran 1993'te Elçibey iktidarına yönelik darbenin başarılı olmasına en çok sevinen ülkelerden birisi de İran oldu. Tahran yönetimi isyancılarla açık ilişki kurmaktan çekinmedi bile. Elçibey hükümetinin yönetimden gitmesiyle birlikte İran rahat nefes almaya başladı ve Haydar Aliyev'in iktidarını güçlendirmesine destek oldu.¹⁴¹ Darbe olaylarının doğal sonucu olarak Azerbaycan'ın Ermenistan saldırılarına karşı direnişinin zayıfladığı bir sırada, İran Ermenistan'ı saldırılarına hemen son vermesi gerektiği konusunda uyarılmıştır. İran, savaş nedeniyle evlerinden ayrılmak zorunda kalanlar için sırf kendi kaynakları ile şehircik kurmuş ve diğer yöntemlerle de insani yardımlarını devam ettirmiştir. 28 Ekim 1993'de İran'ın Cumhurbaşkanı Rafsancani Bakü'de resmi ziyarette bulunmuştur. Görüşmeler sonucunda birçok yeni anlaşmalar imzalanmıştır. 29 Haziran 1994'te Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev İran'da resmi ziyarette bulunmuştur.

İki ülke arasındaki karşılıklı ilişkilerde, eşit statülü taraf olma ilkesi büyük ölçüde çiğnenmeğe başladı. İran tarafına üst-üste tavizler verildi. Azerbaycan Devlet televizyonunda Tahran'da hazırlanan bir buçuk saatlik program yayımlanmaya başlandı. Bu programlarda İran ve İran değerlerinin propagandası yapılıyordu. İran'ın kendi eyaletlerine atadığı vilayet-i feghin temsilcilerinden bir tanesi de Azerbaycan için atandı. Fakat, çok geçmeden, 1993 yılı sonlarından itibaren Aliyev dış politikasında Rusya-İran çizgisinden Türkiye-Batı çizgisine kayd. Eylül 1994'te Hazar denizinin Azerbaycan'a ait sektöründe Batılı şirketlerin de katılımıyla petrol üretimini öngören 'Yüzyılın Anlaşması'nın imzalanması ile

¹⁴¹ Svante E. CORNELL, Iran and the Caucasus http://www.mepc.org/journal_vol5/9801_cornell.asp, Volume V, January 1998, Number 4

Azerbaycan-İran ilişkileri yeni bir aşamaya geçmiştir.¹⁴² Batılı Şirketlerin büyük çoğunlukla karşı çıkmasından sonra anlaşmada İran'a pay verilmemiştir. Sonraki 'Şahdeniz' anlaşmasında %10'luk bir pay almasına rağmen, İran'ın Azerbaycan politikası farklı bir boyut kazanmıştır. İlk olarak İran, Nisan 1995'te 'Asrın Anlaşmasını' tanımayacağını açıklamıştır.¹⁴³ İran'ın Haydar Aliyev'e ve mevcut Azerbaycan hükümetine tutumu önemli ölçüde değişmiş oldu. 1980'li yıllarda Aliyev'in iki Azerbaycan'la ilgili söylediği sözler hatırlanmaya başlandı. İran basınının, önceleri Elçibey için kullandığı 'Amerika ve Siyonizm'in uşağı' sıfatı Aliyev'e de yakıştırılmaya başladı. İran yöneticileri, Azerbaycan'ın ABD ve İsrail'le ilişkilerini kesmesi gerektiğini sık-sık dile getirmeye başladılar.¹⁴⁴ İran yönetimi, 1995 yılının başlarından itibaren Azerbaycan'la savaş durumunda olan Ermenistan ile ilişkilerine ağırlık vermiş ve Azerbaycan'da dini rejim kurmak için faaliyetini artırmıştır. 12 Mayıs 1996'da Aliyev'in İran'a yapmış olduğu ziyaret ve Rafsancani ile yapılan görüşme de Tahran'ın Azerbaycan konusundaki tutumunu değiştirmemiştir.¹⁴⁵ Ancak Haydar Aliyev'in 18 Mayıs 2002'de gerçekleştirdiği İran ziyareti ise Azerbaycan-İran ilişkileri açısından çok önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Ziyaretin ilk gününde yapılan görüşmeler sonucunda Azerbaycan ile İran arasında Azerbaycan-İran Siyasi Sözleşmesi dahil 10 anlaşma ve protokol imzalanmıştır. İkili ilişkiler açısından büyük önem arz eden Siyasi Sözleşme, iki ülkenin birbirlerinin içişlerine karışmamasını, kendi topraklarından diğerine yönelik

¹⁴² ASLANLI, HESENOV, Haydar ALİYEV Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Ankara, Platin Yayınları, 2005, s. 234.

¹⁴³ SAFAROV, a.g.e., s. 81.

¹⁴⁴ NESİBLİ, a.g.e., s. 147.

¹⁴⁵ ASLANLI, HESENOV, a.g.e., s. 234.

saldırı ya da herhangi diğeri müdahaleye izin vermemesini öngörmüştür.¹⁴⁶ Mart 1995’de Aliyev’e karşı darbe girişimiyle suçlanarak çatışmada öldürülen Röşen Cavadov’un kardeşi Mahir Cavadov’un bir süre İran’da barınması ve Azerbaycan’a iade edilmemesi, Temmuz 2001’de İran uçaklarının Azerbaycan hava sahasını birkaç kere ihlal etmesi Aliyev döneminde Bakü-Tahran ilişkilerinde gerginliği artıran olaylar olmuştur.¹⁴⁷

2003’de İlham Aliyev’in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra da Haydar Aliyev’in İran’a karşı yürüttüğü politika devam ettirilmiştir. Aralık 2004 ve 2005 yılının ilk ayını kapsayan dönemde Tahran’dan 4 ayrı heyet Bakü’de ziyarette bulunmuştur.¹⁴⁸ Bu ziyaretlerin sebebi ABD’nin petrol boru hatlarının güvenliğinin sağlanması bahanesiyle Azerbaycan’a asker sokacağından endişelenmesiydi. Son yıllardaki Azerbaycan-İran ilişkilerinin akışı, bu ilişkilerin düzeyinin ayrı-ayrı kişilere ya da hükümetlere bağlı olmadığını göstermiştir. Hükümet faktörü Hazar petroleri, iktisadi sorunlar gibi anlaşmazlıkların azaltılmasında, hatta tam olarak çözülmesinde rol oynayabilir. Fakat, Azerbaycan ile İran arasındaki ilişkilerde köklü anlaşmazlıklar mevcut. İlişkilerin normalleşmesi için ya Azerbaycan, İran’ın etki alanına girmeli ve Azerbaycan’da İslamı rejim kurulmalı, ya da İran’daki İslamcı rejimin niteliği değişmelidir .

¹⁴⁶ ‘Bakü ve Tahran karşılıklı öhdelik gördüler’, : http://bizimasr.media-Azerbaycan.com/arşiv_2002/may/113/region.html (24 Mayıs 2003)

¹⁴⁷ ASLANLI, HESENOV, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁴⁸ İran’ın Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Hazar özel temsilcisi Mehti Seferi ,Seferi’nin ardından, İran’ın Güvenlik Bakanı Ali Yunisi daha sonra İran’ın Sağlık Bakanı Mesut Pezeşkani ve Savunma Bakanı Ali Şamhani’nin Bakü’de temaslarda bulunmuşlar. Daha ayrıntılı olarak bkz: ‘İran sıkışıyor ve sıkıştırıyor’, <http://www.ntvmsnbc.com/news/304397.asp>

2. 3. 1. İran-Azerbaycan İlişkilerini Etkileyen Faktörler

İran Azerbaycan ilişkilerini etkileyen bir çok faktör bulunmaktadır.

- Güney Azerbaycan Faktörü
- Karabağ Sorunu ve İran'ın Yaklaşımı
- Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu
- Azerbaycan'ın Batı Yönlü Politika İzlemesi

İran-Azerbaycan ilişkilerini etkileyen en önemli faktör Güney Azerbaycan faktörüdür. İran'ın kuzey komşusu olan Azerbaycan'la kara sınırı 618 km,dir. İki ülke, Hazar Denizi'nde de birbirlerine sınırdırlar. Ancak coğrafi koşuların da ötesinde iki ülkenin birbirleri ile ilişkilerini yakınlaştıran en önemli tarihi faktör, Azerbaycan'ın kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş olması ve Güney Azerbaycan'ın İran sınırları içerisinde bulunmasıdır.¹⁴⁹ 19. yüzyılın başında Rus ve İran savaşları sonrası Azerbaycan toprakları, bu devletlerin yönetimleri altına girmiştir. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin nüfusunun % 40'ı Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Bu ise dünya Azerbaycan Türklerinin % 60'ına karşılık gelmektedir.¹⁵⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milletçi kesimlerinden ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinden zaman-zaman gelen birleşme çağrıları bir sonuç vermemiştir. Son zamanlar İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri daha fazla kültürel hak ve Azerbaycan Türkçesinin resmi kullanımına izin verilmesini talep etmekte,

¹⁴⁹ Rus-İran Savaşlarında yapılmış olan 1813 Gülüstan ve 1829 Türkmençay anlaşmalarına göre Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Araz Nehrinden güneyde olan Azerbaycan toprakları İran'a kuzeyde kalan Azerbaycan toprakları ise Rusya'ya verilmiştir. Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran İslam Cumhuriyeti'nden ayran sınır Araz nehri hesaplanmaktadır. Daha ayrıntılı olarak b.k.z: 'Azerbaycan-İran İlişkileri', <http://azerbaycan.ihh.org.tr/uluslararası/iran.html>

¹⁵⁰ AKMAN, Azerbaycan Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi, İstanbul, İlke Yayınları, 2005, s. 80.

bunun İran kimliği ile çelişki oluşturmadığını düşünmektedirler. Onlara göre İranlı kimliği, başka etnik kimlikleri de kapsayan bir üst kimliktir. İran ise etnik kimliğin ve Azerbaycan Türkçesinin ön plana çıkarılmasını İran'a sadakatsizlik olarak değerlendirmektedir.¹⁵¹ İran Azerbaycan Türklerinin çokluğundan ve ülkede başlamış olan bazı iç sorunların parçalamaya getirip çıkartacağından korkmaktadır ve o bakımdan İran rejimi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'daki Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için bu ülkeyi kendi siyasi etki alanına çekmeye çalışmıştır. Bu politikadan sonuç alamayan İran Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmiş Ermenistan'a yardım etmeğe başlamıştır.¹⁵²

İran-Azerbaycan İlişkilerini etkileyen faktörlerden biride Dağlık Karabağ sorunudur. 1990'lerin başından itibaren başlayıp 1992'den tam anlamıyla savaşa dönüşen bu sorunda bir 'İslam devleti' olan İran Karabağ Savaşı'nda her ne kadar tarafsız bir duruş sergilediğini iddia etse de Azerbaycan'dan algıladığı tehditler nedeni ile Ermenistan'a destek vermiştir. İran'ın bu tutumu başta Güney Azerbaycan'da yaşayan Türkler olmak üzere İran halkını etkilemiş ve İran'ın Ermenistan yanlısı tutumu protesto edilmiştir.¹⁵³

İran-Azerbaycan ilişkilerini etkileyen faktörlerden biri de Hazar petrolü üzerine artan stratejik çıkarlardır. Azerbaycan coğrafi konumu nedeniyle Rusya Federasyon'u, Ermenistan ve İran'ın jeopolitik kuşatması altındadır. Rusya ve İran, çıkarları doğrultusunda Hazar Denizi'nde kendilerinden başka petrol üreticilerini ve

¹⁵¹ John HEMMING, 'İran'daki Azeriler, Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor', Stratejik Analiz, Sayı 15, Temmuz 2001, s. 21.

¹⁵² Brenda SHAFFER, 'Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluşu: İran'daki Azeriler Üzerindeki Etkisi', Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, editör: Emine GÜR SOY, Erdal ŞAHİN, İstanbul, Sota Yayınları, 2002, s. 284.

¹⁵³ NESİBLİ, a.g.m., Ağustos 2000, s. 71.

Batılı şirketlerinin buradaki petrol üzerinde söz sahibi olmalarını istememektedirler. 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına kovuştuktan sonra Hazar petrolü üzerinde pay sahibi ülkelerinden biri haline gelmesi İran'ı rahatsız etmiştir.¹⁵⁴ İran, bölgedeki boru hatları konusunda Azerbaycan ile görüş ayrılığı içerisinde bulunmaktadır. Bu bağlamda yeni açılan Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı İran'ı rahatsız etmektedir. İran bu boru hattını gerçekleşmemesi için her türlü yola başvurmuş, bunun yerine petrolün körfezden ihracı gibi alternatif projeler gündeme getirmiştir. Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın maliyetinin çok yüksek olduğunu ifade eden İran, ayrıca bu hattın gereksiz olduğunu, çünkü Azerbaycan'a ait olan Hazar Bölge'sinde zannedildiği kadar petrol bulunmadığını savunmuş ve kamuoyunu buna inandırmaya çalışmıştır.¹⁵⁵

Bakü'nün Türkiye ve Batı ekseninde bir politika izlemesi, İran ile ilişkileri gerginleştiren faktörlerden biridir. Azerbaycan, Türkiye'nin de desteğiyle Batı'ya yaklaşarak bölgedeki Batı nüfuzunun artmasına neden olmuştur. Bu durum Rusya ve İran'ın yakınlaşmasına neden olmuştur. Rusya ve İran Azerbaycan'ın bölgede yükselmesinin önünü kesmek için Moskova-Erivan-Tahran ittifakını oluşturmuşlar ve Karabağ Savaşı'nda İran üzerinden Ermenistan'a her türlü yardımlar yapılmıştır. Bu ittifaka karşı olarak Bakü-Ankara-Tela Aviv-Washington ittifakı oluşturulmuştur. BCT Boru Hattının faaliyete başlaması bu ittifakı daha da güçlendirmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁴ NESİBLİ, a.g.m., Ağustos 2000, s. 62.

¹⁵⁵ Nesib NESİBLİ, 'Azerbaijan-Iran Relations: Challenges and Prospects', <http://ksgnotes1.harvard.edu.tr>

¹⁵⁶ AKMAN, a.g.e., s. 83.

2. 3. 1. 1. Karabağ Sorunu ve İran'ın Yaklaşımı

Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunu, 1987 yılı sonbaharından itibaren Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı talepleri gündeme taşınmaları ve bu taleplerinin Ermenistan tarafından desteklenmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Dağlık Karabağ sorunu 1990 yılı sonlarından itibaren silahlı çatışmalara dönüşmüş, Rusya'nın siyasi ve askeri desteğini alan Ermenistan, Azerbaycan topraklarının işgal etmeğe başlamıştır.¹⁵⁷

25-26 Şubat 1992'de Ermeni güçleri Hankendi'deki 366'ncı Rus Alayı ile birlikte Azerbaycanlı yerleşim birimi olan Hocalı'ya düzenledikleri saldırı bir katliama dönüştü. Ermenistan daha sonra Azerbaycan'ın 8 Mayıs 1992'de Şuşa, 19 Mayıs'ta Laçın, 3 Nisan 1993'te Kelbecer, 24 Temmuz'da Ağdam, 22 Ağustos'ta Füzuli, 26 Ağustos'ta Cebrail, 31 Ağustos'ta Kubadlı,¹⁵⁸ 28 Ekim'de ise Zengilan şehirlerini işgal etti. 9 Mayıs 1994'de ateşkes anlaşması imzalanana kadar taraflar arasında askeri operasyonlar sürmüştür. Mayıs 1994'ten bugüne dek Ermenistan Azerbaycan'ın yüzde 20'lik kısmını işgali altında tutmağı devam ettirmektedir.¹⁵⁹

Dağlık Karabağ problemi 1992 yılına kadar bölgesel sorun olarak tanımlanmış ve büyük ölçüde Rusya Federasyonu'nun kontrolünde kalmıştır. Ancak 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na

¹⁵⁷ Hatem CABBARLI, 'Dağlık Karabağ Sorununun Çözümünde Son Gelişmeler', Daha ayrıntılı olarak bkz: <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=45>

¹⁵⁸ Kelbecer'in işgali sonrası BM 822 nolu kararı, Daha ayrıntılı olarak bkz: www.un.org/docs/scres/1993/844e.pdf (22.05.2006), Ağdam işgalinden sonra BM 853 nolu kararı, Daha ayrıntılı olarak bkz: www.un.org/docs/scres/1993/853e.paf (22.05.2006), Füzuli, Cebrail, Kubadlı şehirlerinin işgalleri üzerine BM 844 karar ile Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarından çekilmesini istedi. Daha ayrıntılı olarak bkz: www.un.org/docs/scres/1993/844e.pdf (22.05.2006).

¹⁵⁹ Vedat GÜRBÜZ, 'Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan politikaları 1988-1994', Ermeni Araştırmaları, Ankara, ASAM Yayınları, Yaz 2003, Sayı 10, s. 92-95.

(AGİT) üye olmasından sonra Dağlık Karabağ sorunu uluslararası nitelik kazanmış,¹⁶⁰ Rusya'nın yanı sıra çeşitli uluslararası güvenlik örgütleri ile birlikte ABD, Fransa, Türkiye ve İran arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Bu sorunun çözüme kavuşturulması için ciddi şekilde uğraşan örgütlerden birisi de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) 1992 yılında kurmuş olduğu Minsk Grubu'dur. AGİT Minsk Grubu'na Amerika, Rusya, Türkiye, Fransa, İtalya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Beyaz Rusya, İsveç, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri dahil edilmiştir.¹⁶¹ Minsk Grubu'nun eş başkanları ise ABD, Fransa, ve Rusya tarafından atanmaktadır. AGİT Minsk Grubu bugüne kadar sorunun çözümü için taraflara üç öneri sunmuştur:

1. Paket çözüm (Haziran 1997)
2. Aşamalı çözüm (Ekim 1997)
3. Ortak devlet (Kasım 1998)

Paket çözüm modelinde Dağlık Karabağ'ın, Laçın, Şuşa ve işgal edilmiş diğer bölgelerin statüsünün aynı anda çözüme kavuşturulması öngörülmüştür. Aşamalı çözüm modelinde ise Dağlık Karabağ ve işgal altında bulunan diğer bölgelerin statüsünün ayrı-ayrı görüşülmesi istenmiştir. Ermenistan, kendisinin ve Dağlık Karabağ'ın çıkarlarını korumadığı gerekçesiyle ilk iki öneriyi reddetmiştir. Üçüncü Ortak devlet modeli de Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir.

¹⁶⁰ Aras ASLANLI, 'Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu', Azerbaycan özel Avrasya Dosyası, ASAM Yayınları, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 343

¹⁶¹ [http://www.osce.org/docs/russian/1990-1999/mcs/adhels92rhtm \(04.11.2002\)](http://www.osce.org/docs/russian/1990-1999/mcs/adhels92rhtm (04.11.2002)).

Dünyanın önemli stratejik noktalarında hemen-hemen tüm sorunlarda ve çatışmalarda, Batı dünyası ve Rusya hep itilafın farklı taraflarını desteklemişler. Bu konuda Dağlık Karabağ büyük bir ihtimalle tek istisnayı oluşturmaktadır. Savaş sırasında Rusya'nın askeri, Batı'nın mali desteğini alan Ermenistan aynı zamanda kendini 'İslam Dünyasının Merkezi' sayan İran İslam Cumhuriyeti'nin de her türlü desteğini almıştır.¹⁶²

İran, dış politikası temel prensip olarak ülkelerin toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını savunmakta ve halkların kendi kaderini tayin etme hakkını reddetmektedir. Aslında, İran halkların kendi kaderini tayin etme hakkına istinaden dünyanın her hangi bir ülkesinin toprak bütünlüğünün bozulmasını gelecekte ülkenin hakimiyeti ve toprak bütünlüğünün bozulmasına bir örnek olabileceğinden endişe duymaktadır. Buna göre de Karabağ sorununun başlangıcından itibaren açıkça ve bir prensip olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü resmi olarak tanımış ve milli çıkarları doğrultusunda uyguladığı politikalara karşın kimi zaman Azerbaycan'ın aleyhine sonuçlar doğurmuştur, söz konusu prensibe vurgu yapmakla birlikte tarafsız kalmaya ve arabuluculuk yapmakla söz konusu sorunun İran'ın milli güvenliğine doğurabileceği olumsuz etkileri kontrol etmek için Kafkasya'da aktif politika yürütmeye çalışmıştır.¹⁶³

İran, Dağlık Karabağ sorununu milli güvenliğini tehdit eden en önemli unsurlardan saymıştır. Bunun nedeni Karabağ sorununun İran'ın yakın komşuları arasında cereyan etmiş olmasıdır. O bakımdan İran Karabağ Politikasını, hem

¹⁶² BAYIR ve ASLANLI, a.g.m., Ekim 2001, s. 51.

¹⁶³ Celil YAKUPZADE, 'İran'ın Karabağ Sorununa ve Güney Kafkasya'da Kolektif Güvenlik girişimlerine Yönelik Politikası', http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2005/q-6.htm

bölgede istikrarsızlığın, hem bölgeye yabancı güçlerin müdahalesinin önlenmesi, hem de Azerbaycan devletinin güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmaması üzerine kurmuştur. Bunu sağlamak için hem sorunun çözümüne yönelik arabuluculuk yapmış hem de Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı desteklemiştir.¹⁶⁴ İran '*Düşmanımın düşmanı dostumdur*' ilkesine dayanarak bağımsız ve gülcü Azerbaycan Cumhuriyetinin oluşması için Ermenistan'ı desteklemiştir.¹⁶⁵

İran Karabağ Savaşı'nı durdurmak için birkaç defa arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. İlk kez Kasım 1991'de İran Dışişleri Bakanı Ali Akber Vilayeti Ermenistan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile görüşmesinde savaşın durdurulması için arabuluculuk yapmak istediklerini bildirmiş ama bir sonuç almamıştır. İran arabuluculuk için ikinci girişimi 25 Şubat 1992'de gerçekleştirdi. 1992 Şubat ayı sonlarında Tahran'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları, İran Cumhurbaşkanı'nın da katılımıyla ateşkes anlaşması imzaladılar. Daha anlaşmanın mürekkebi kurumadan Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlıların yaşadığı en büyük yerleşim birimlerinden biri olan Hocalı kasabası kuşatma altına alınarak, nüfusunun önemli bir kısmı imha edildi. Tahran'da Azerbaycan ve Ermenistan yönetiminin 7-8 Mayıs tarihindeki görüşmesi ve ateşkes protokolü imzalamalarının ertesi günü Ermeniler Dağlık Karabağ'da stratejik bir nokta olan Şuşa kentini işgal ettiler. Karabağ sorununun gidişatında Ermenilere önemli avantajlar sağlayan bu arabuluculuk, Azerbaycan toplumunda İran'la ilgili

¹⁶⁴ NESİBLİ, a.g.m., Ağustos 2000, s. 71.

¹⁶⁵ Kamil AĞACAN, 'İran'ın Azerbaycan Politikası', Soydaş Dergisi, Nisan-Mayıs 1997, Cilt 1, Sayı 1, s. 23.

olumsuz imaj oluşmasını da sağladı.¹⁶⁶ İran sonradan birkaç kere arabuluculuk girişiminde bulunmak istemesine rağmen Azerbaycan tarafı olumsuz yanaşmıştır.

Bazı araştırmacılara göre, İran'ın Karabağ sorununda Ermenistan lehine politika izlemesinin bir çok önemli sebepleri vardı. Bunlardan en önemlisi kuzeyde bağımsız, zengin ve batılı yaşam tarzı olan Azerbaycan İran'daki Azerbaycan Türkleri için bir çekim kaynağı olmasından korkmasıdır.¹⁶⁷ Aynı nedenden dolayı İran, Hazar'daki sınırlar konusunda bu kadar kararlı davranıyor. Mesele sadece bir petrol sahası daha kazanmak veya denizde birkaç metreye daha sahip olmak değil, Azerbaycan'ın petrol geliri ile gülcü ve daha zengin olmasını engellemektir. Benzer bir görüşe sahip olan Çöhreganli ise ilginç bir benzetme yapıyor: *Azerbaycan tek bir kişiden oluşsa bile, İran onun ayakta ve sağlıklı olması yerine diz üstü çökmüş olmasını ister.*¹⁶⁸ İran'ın Ermenistan'ı desteklemesi sadece güçlü bir Azerbaycan'ın ortaya çıkmasını önleme amacı taşımamıştır. Ermenistan bir taraftan İran'ın kuzey sınırlarını Türk etkisinden koruyan kalkan görevi görmekte, öte yandan da geçmişten gelen tarihsel bağlardan dolayı Rusya ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmaktaydı. İran Ermenistan vasıtası ile hem Rusya'ya ulaşmağı hem de iyi ilişkiler kurarak, başta Hazar sorunu olmak üzere bir çok konuda Moskova'nın desteğini almayı amaçlamıştır. İran Ermenileri destekleyerek onların başta ABD ve Avrupa'daki lobi faaliyetlerinden yararlanmak istemiştir.¹⁶⁹ Diğer taraftan istikrarsızlığın devam ettiği bir bölgeye batılı şirketlerin yatırım yapmaları da zorlanacaktır yani, batılı şirketlerin bölgeye girişi engellenecektir.

¹⁶⁶ ASLANLI ve HUSEYNOV, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶⁷ Brenda SHAFFER, 'Islam, İran, and Prospects in the Caspian Region', <http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSI/Library.nsf/pubs/sheffer>

¹⁶⁸ Celil SAĞIR, 'Asım ile olmak istemiyorlar', <http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=11826>.

¹⁶⁹ Nazmi GÜL ve Gökçen EKİCİ, 'Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu var? Putin'in Ermenistan Ziyareti ve Moskova-Erivan İlişkileri', *Stratejik Analiz*, Kasım 2001, Sayı 19, s. 390-391.

2. 3. 1. 2. Güney Azerbaycan Faktörü

İran'ın Azerbaycan politikasını etkileyen faktörlerden biri de Güney Azerbaycan sorunudur. Güney Azerbaycan İran'ın kuzey bölgelerini oluşturmaktadır. İran'da 30 milyondan çok Azerbaycan Türkünün yaşamasına rağmen, onların siyasi, kültürel ve ana dilli eğitim hakları bulunmamaktadır. İran Güney Azerbaycan sorunundan 1991'de SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti'ni sorumlu görmektedir. Azerbaycan var olduğuna göre İran, kendi toprak bütünlüğünü ve istikrarını korumak için bu cumhuriyetin Güney Azerbaycan'a etkisini önlemek ya da en aza indirebilmek için çalışmalar yapmaktadır.

Güney Azerbaycan sorunu yaklaşık yüzyıldır İran'ın en önemli sorunlarından birisini teşkil etmektedir. İran bu sorunu ortadan kaldırmak için her türlü yola başvurursa da başarılı olmamıştır. Güney Azerbaycan sorunu'nun ortaya çıkışı 10 Şubat 1828'de İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay Anlaşmasına kadar uzanmaktadır. Bu anlaşma ile Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya, güneyi ise İran tarafına bırakılmıştır.¹⁷⁰ İmzalanan bu antlaşma tarihi Azerbaycan topraklarını Aras nehri sınır olmak üzere ikiye bölünmesini resimleştirilmiştir. Bu antlaşma ile Azerbaycan adı siyasi bir terim olarak da ikiye ayrılmış oldu. Güney Azerbaycan yani İran Azerbaycan'ı, Kuzey Azerbaycan ise Kafkas Azerbaycan'ı kimi kullanılmağa başladı. Siyasi terim olarak bildiğimiz Güney Azerbaycan coğrafi olarak

¹⁷⁰ Gülşen Seyhan ALIŞIK, Bütöv Azerbaycan Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme, Değişen Dünya Üzerinde Kafkasya, Edi. Okan YEŞİLOT, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005, s. 157.

Azerbaycan Türklerinin çoğunlukla yaşadığı İran'ın kuzey eyaletlerini kapsamaktadır.¹⁷¹

Güney Azerbaycan bağımsız hareketinin tarihi yaklaşık 100 yıl öncesine dayanmaktadır. İlk bağımsızlık hareketi Settar Han tarafından 1906'da başlatılmış ama sonunda Rusya'nın yardımı ile bastırılmıştır.¹⁷² Daha sonra Hiyabani tarafından 1920'de bağımsızlığı ilan edilen Azadistan devleti altı ay yaşamıştır. Şah İngilizlerin yardımı ile Tebriz'i işgal etmiş, Hiyabani'ni ise öldürülmüştür. Pişeveri tarafından başlatılan hareket 11 Kasım 1945'de Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ilan edilmesi ile sonuçlanmıştır. İran 14 Haziran 1946'da İngiliz ve ABD'nin desteği ile Güney Azerbaycan'a girmiş ve bölgeni yeniden işgal etmişler.¹⁷³ Şeriatmedari tarafından ise 1979'da başlatılmış bağımsızlık hareketi 1980'da Humeyni tarafından yatırılmıştır. Şeriatmedari ise hapis edilmiş ve 1986'da Kum'da vefat etmiştir. Soğuk Savaş bittikten sonra İran'da başlayan bağımsızlık hareketi öncekilerden farklı yürütülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması Güney Azerbaycan Milli Hareketinin yeniden yükselişine neden olmuştur. Rusya ve İran'ın Azerbaycan'a karşı etnik savaş sürdüren Ermenistan'a yardım etmesi Güney Azerbaycan Milli Hareketinin daha da güçlendiren faktörler.¹⁷⁴ İran devleti güçlenen Güney Azerbaycan Milli Hareketini devlet kontrolü altına almaya

¹⁷¹ Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 8 milyon, 86,800 km², , Güney Azerbaycan ise nüfusu 30-35 milyon, 105,952 km² alana sahiptir. Gülşen Seyhan ALIŞIK, a.g.m., s. 142.

¹⁷² Arif KESKİN, 'Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Hareketi' <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=9&yazi=190>, 5 Mart 2003 -

¹⁷³ Arif KESKİN, 'ABD-Güney Azerbaycan ve İranlılık Kimliği Krizi', Stratejik Analiz, Temmuz 2003, Cilt 4, Sayı 39, s. 70.

¹⁷⁴ Emre BAYIR, 'Güney Azerbaycan Milli-Demokratik Hareketi Yol Ayrımında', Stratejik Analiz, ASAM, Şubat 2003, Sayı 34, Cilt 4, s. 55.

ve yönlendirmeye çalışmıştır. Devlet kendi tekelinde olan dergiler ve gazeteler yayınlamaya başlamış ve bu yayınlar yoluyla harekatı yönlendireceğini ve kullanabileceğini düşünmüştür. Çünkü İran devleti hem Güney hem de kuzeydeki olayları İslam çerçevesinde gelişmesini istemekteydi. Ama Güney ve Kuzey Azerbaycan'daki gelişmelerin İslam dini çerçevesinde değil Türkçülük bayrağı altında gelişmesi İran devletinin daha farklı bir politika yürütmesine sebep olmuştur. Hükümet yayınlamağa başladığı dergi ve gazeteleri bağlamak zorunda kaldı. 1997'de İran'da iktidara gelen reformcular İran'daki etnik farklılıkları kabul etmekte ve bunun devlet tarafından kabul edilmesini için yürüttükleri politika sonucu Rafsancani dönemine nazaran etkileme ve onu yönlendirme gücüne sahip oldular. Bir süre sonra Reformcu Muhafazakar çatışmasının yarattığı boşluk ve arkasınca Fars milletçilerin iktidara gelişi Güney Azerbaycan Milli Harekatını büyümesi ile sonuçlandı.¹⁷⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi İran Güney Azerbaycan sorunundan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni sorumlu gördüğü için Tahran Bakü'ye karşı yürüttüğü politikada dikkatli olmağa çalışmıştır. Çünkü Azerbaycan karşı yürüttüğü politika İran'da yaşayan Azerbaycanlılar ile iktidar arasında gerginliğe sebep olabilirdi.¹⁷⁶ Örnek olarak Azerbaycan –Ermenistan savaşında İran'ın Ermenistan'a yardım etmesine cevap olarak İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri tarafından Tebriz, Tahran ve diğer büyük kentlerde Azerbaycan'a destek vermek için gösteriler düzenlenmiştir. İran Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında Bakü ile iyi komşuluk ilişkileri geliştirmiştir. Çünkü ilk Cumhurbaşkanı olan Mütellibov Güney Azerbaycan sorununun İran'ın iç sorunu olduğunu ve Güney Azerbaycan'ın İran'dan ayrılarak

¹⁷⁵ BAYIR, a.g.m., Şubat 2003, s. 56

¹⁷⁶ CEFERSOY, a.g.e., s. 120.

‘Birleşik Azerbaycan’ devletinin kurulmasının imkansız olduğunu savunmaktaydı. 1992’de Azerbaycan’da iktidara gelen milliyetçi Ebulfez Elçibey Mütellibov politikasına zıt olarak ‘Birleşik Azerbaycan’ tezini resmi ideoloji haline getirmiştir.¹⁷⁷ Bu dönem İran-Azerbaycan ilişkileri açısından kritik dönem sayılabilir. İran Haziran 1993’de Elçibey’e karşı başlatılmış darbeni desteklemiştir. Haziran 1993’de iktidara gelen Haydar Aliyev kısa bir dönem İran’a karşı olumlu politika izlese de 1994 sonrası Türkiye ve Batı yönlü politika izlemeye başlamış ve Güney Azerbaycan meselesini bir devlet politikası olarak ele almıştır. Buna cevap olarak İran Aliyev’e karşı Mart 1995’de Ruşen Cavadov liderliğinde başlatılan darbe girişimine gizli olarak destekte bulunmuştur. Başarısız darbe girişiminden sonrası öldürülen Cavadov’un kardeşi Mahir Cavodov İran’da barındırılmıştır.¹⁷⁸ Azerbaycan-İran ilişkilerini gerginleştiren Güney Azerbaycan sorunu 1979’dan bugüne kadar İran’ın siyasal sistemini değiştiremeyen ABD’nin Bakü ile olan stratejik ilişkilerine önem katmaktadır.¹⁷⁹ İran’da Azerbaycan Türklerinin önemini anlayan ABD ‘Güney Azerbaycan sorununu’ dünya gündemine taşımaktadır. ‘Güney Azerbaycan sorununun’ dış dünyada gündeme gelmesi ve İran içerisinde giderek güçlenmesi karşısında rejimin de radikalleşmekte olduğu görünmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Edalet TAHİRZADE, Ebulfez Elçibey, Bağımsızlık, İkinci Deneme, Bakü, Cumhuriyet Gazetesinin Yayınları, 1999, s. 225.

¹⁷⁸ KILIÇ, a.g.m., s. 50.

¹⁷⁹ KESKİN, a.g.m., Temmuz 2003, s. 66.

¹⁸⁰ ‘11 Eylül Sonrası ABD-İran İlişkilerinde Yeni Boyut: Güney Azerbaycan Türkleri’, Jeopolitik Gündem, Ankara, ASAM Yayınları, Mayıs 2002, No: 7, s. 28.

2. 3. 1. 3. Azerbaycan'ın Batı Yönlü Politika İzlemesi

Azerbaycan-İran ilişkilerini etkileyen faktörlerden biride Azerbaycan'ın Batı yönlü bir politika yürütmesidir. Azerbaycan Ayaz Mütellibov yönetimi sırasında Rusya yanlısı, Ebülfez Elçibey döneminde daha çok Türkiye yanlısı, 1993'de iktidara gelen Haydar Aliyev döneminde ise yaklaşık bir yıl boyunca Rusya yönlü politika yürütse de 1994 sonrası dengeli politika uygulamaya başlamış, 2003'de cumhurbaşkanı seçilen İlham Aliyev ise daha ziyade batı yönlü politika yürütmeğe başlamıştır.¹⁸¹

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra dış politikası ağırlıklı olarak üç konu üzerinde yürütülmektedir: Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan tarafından işgal olunmuş Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin kurtarılması, Hazar'ın hukuki statüsü ve petrolünün sağlıklı bir şekilde ihracatının sağlanması, İran ile Rusya arasında sıkışmış bir ülke olarak ayakta kalabilmektir. İran ve Rusya'nın Dağlık Karabağ ve Hazar konusundaki baskılarına karşı Azerbaycan ABD ve İsrail ile ilişkilerinin geliştirmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan-ABD ilişkileri bir çok faktörün etkisi altında şekillenmektedir. İki ülke arasında ilişkileri etkileyen özel faktörlerin başında ABD'nin Ortadoğu Politikası ve 11 Eylül sonrası terörle mücadele kapsamında Amerika için Azerbaycan'ın jeopolitik ve stratejik önemi ve aynı zamanda petrol ve zengin doğal kaynaklara sahip olmasıdır.¹⁸² ABD 25 Aralık 1991'de tüm diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri ile birlikte Azerbaycan'ın da bağımsızlığını tanımmasının hemen

¹⁸¹ 'Azerbaycan'da ABD Askeri Üssü Tartışmaları', Jeopolitik Gündem, Ankara, ASAM, Ocak 2004, Sayı 27, s. 25.

¹⁸² ASLANLI ve HESENOV, a.g.e., s. 202,

ardından diplomatik ilişkiler kurulmamıştır. Şubat 1992'den itibaren İran'ın Dağlık Karabağ Savaşını durdurmak için başlattığı arabuluculuk girişimini bahane ederek bölgeye yerleşmesinden endişelenen Washington 12 Şubat 1992'de Dışişleri Bakanı'nı Bakü'ye göndermiştir. 23 Şubat 1992'de Beyaz Saray Bakü ile diplomatik ilişkiler kurma ve 15 Mart'ta Büyükelçilik açma kararı aldı.¹⁸³ Diplomatik ilişkiler kurulduktan çok kısa zaman döneminde ABD-Azerbaycan ilişkilerinde ekonomik alanda çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Temmuz 1991'de Azerbaycan yönetimi zengin petrol yatakları olan Çırac, Azeri ve Güneşli yataklarının işletilmesi için Amerika şirketi olan Amoco'nun başkanlığında konsorsiyumun yaratılmasına karar vermiştir. Ama ABD Kongresi'nin 24 Ekim 1992'de onayladığı 'Özgürlüklere Yardım Yasası'¹⁸⁴ Azerbaycan'daki ABD'li petrol şirketlerinin konumunu da etkilemiştir.¹⁸⁵ Azerbaycan yönetimi buna cevap olarak ABD şirketi olan Amoco'nu konsorsiyumun başkanlığından uzaklaştırarak yerini BP'ye bırakmıştır.¹⁸⁶ 11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin terörle mücadele kapsamında Afganistan'daki başlattığı operasyonlarda Azerbaycan Amerika'nı desteklemiştir. ABD resmi kanallarla Azerbaycan'a yardım yapılabilmesi için 19 Aralık 2002'de 907 sayılı ek maddenin uygulanmasını durdurmuştur.¹⁸⁷

¹⁸³ CEFERSOY, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁸⁴ 'Özgürlüklere Yardım Yasası: ABD tarafından Rusya ve 11 Eski Sovyet Cumhuriyetlerine ekonomik yardımlar yapılacaktır. ABD Kongresi yasaya 907 sayılı ek kararı ilave ederek Azerbaycan'ı bu yardımlardan uzak tutmuştur. Yasa ve 907 sayılı karar ile ilgili olarak daha ayrıntılı bkz: Araz ASLANLI, 'ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması', *Stratejik Analiz*, Ocak 2002, Cilt 2, Sayı 21, s. 55-62.

¹⁸⁵ CEFERSOY, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁸⁶ Elman NESİROV, *ABD-ABD İlişkileri,(1991-1997)*, Bakü, Kanun Yayınları, 1998, s. 93.

¹⁸⁷ ASLANLI, *a.g.m.*, s. 61.

ABD, 1990'lı yılların sonlarına kadar Güney Kafkasya'da ekonomik ve politik olarak yerleşmeye daha çok önem vermiş, 11 Eylül 2001 olaylarından sonra uluslararası terörizmle mücadele bağlamında askeri olarak bölgeye yerleşme girişimlerini artırmıştır. Amerikan kuvvetlerinin Kafkasya'da yerleşmesinden İran'ın duyduğu endişenin en büyük nedeni sınırlarının ABD askeri tarafından kuşatılmasıdır. Amerika ve NATO kuvvetlerinin Azerbaycan'da konuşlanması talebi 90'lı yılların ortalarında Rusya ve İran'ın gayri resmi ittifakını dengelemek için Azerbaycan yetkilileri tarafından ileri sürülmüşse de, 11 Eylül 2001 olayları sonrasında ciddi olarak gündeme gelmiştir. Son zamanlarda iki ülke yetkililerinin görüşmelerinde üs talebi görüşme konularından biri olmuştur. Aslında, 11 Eylül 2001 sonrasında ABD'nin stratejik amaçlarından birisi dünya stratejik ve jeopolitik bölgelerinde, özellikle Hazar bölgesinde hegemonyasını sağlamak olmuştur.¹⁸⁸

Amerikan kuvvetlerinin 11 Eylül sonrası Azerbaycan'da olası konuşlanması İran tarafından hassasiyetle takip edilmektedir. 21 Kasım 2003'te ABD'nin Avrupa'daki Kuvvetleri Komutan yardımcısı Sharis Wald'ın Bakü ziyareti sırasında, Ocak 2004'ten itibaren ABD'nin, Hazar'ın Azerbaycan'a ait kısmının güvenliği konusunda Azerbaycan'a askeri destek vereceği açıklamasından, kısa süre sonra ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in Azerbaycan'ı ziyaret sırasında Azerbaycan'da üst kurmak istediklerini açıklaması Rusya ve İran tarafının sert tepkilerine neden olmuştur. ABD'nin Azerbaycan'da askeri üs isteğinin gündeme taşındığı bir dönemde, Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev tarafından Ağustos 2004'de Azerbaycan Milli Güvenlik yasasını onaylamıştır. Bu yasa gereğince

¹⁸⁸ Hatem CABBARLI, 'Güney Kafkasya'da Güç Mücadelesi ve ABD'nin Azerbaycan'dan Askeri Üs İsteği', Stratejik Analiz, Kasım 2004, Cilt 5, Sayı 55, s. 67-68.

Azerbaycan sınırları içinde yabancı ülke askerlerinin konuşlanması yasaklanmaktadır. Bölge Azerbaycan Rusya ve İran'ın endişesini belli bir ölçüde azaltmıştır.¹⁸⁹ ABD'nin Irak'a saldırmasından sonra İran'a baskılarının arttığı bir dönemde İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin sık-sık ertelenen Azerbaycan ziyareti gerçekleşmiştir. Ziyaret sırasında Hatemi İran'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edildiği ifade edilmiştir.¹⁹⁰

ABD her zaman Azerbaycan-İran arasında yakınlaşmadan endişe etmektedir. Amerika zaman-zaman Güney Azerbaycan konusunu gündeme taşıyarak hem Azerbaycan'ı tatmin etmekte, hem de İran'ı rahatsız etmektedir. Hatemi'nin ziyaretinin hemen ardından ABD Savunma Bakanı yeniden Azerbaycan'a ziyarette bulunmuştur. Ziyaret esnasında Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattının güvenliğinin sağlanması bağlamında Azerbaycan'da askeri üs kurma talebini yeniden gündeme taşımıştır. Aslında BTC petrol boru hattına yönelik yapılan her hansı terörist saldırı, ABD'nin bölgede askeri üs kurma gereksinimini de beraberinde getirecektir. ABD Azerbaycan'da askeri üs kurarak enerji kaynakları ve petrol boru hatlarının güvenliğini sağlamayı, terörle mücadelenin yanı sıra Rusya ve İran'ı kuşatmayı da amaçlamaktadır. ABD özellikle İran'ın nükleer silah araştırmalarını daha yakından kontrol edebilecektir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Celil Yakup Zade, 'İran'ın Karabağ Sorununa ve Güney Kafkasya'da Kolektif Güvenlik girişimlerine Yönelik Politikası', http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2005/q-6.htm

¹⁹⁰ Hatem CABBARLI, 'Muhammet Hatemi'nin Azerbaycan Ziyareti ve Sonuçları', bkz: <http://www.haberaliz.com/detay.php?detayid=1271>

¹⁹¹ CABBARLI, a.g.m., Kasım 2004, s. 68.

2004 Eylül ayının sonlarında ABD Dışışleri Bakan Yardımcısı Azerbaycan'ı ziyaret ederken Azerbaycan sınırları içinde geçici askeri birlikler kurulması yeniden müzakere edilmiştir. ABD bu askeri birlikleri Ermenistan tarafından işgal olunmuş Azerbaycan'ın Cebrayıl, Zengilan ve Füzuli bölgelerine yerleştirmek istemektedir. Bu durum İran hem de Ermenistan açısından endişe ile karşılanmıştır. Çünkü adı geçen bu bölgeler Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

Aliyev'in 2005'de Washington'da olduğu zaman 300 km. ortak sınırı, ve 30 milyon Azerbaycan Türkü bulunan İran'a yönelik bir operasyonda Azerbaycan topraklarını üs olarak kullanılmasını kabul etmemesi İran ve Ermenistan'ın rahat bir nefes almasını sağladı. Çünkü ABD'in Azerbaycan'da askeri üs kurması durumunda Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerekecekti. Aliyev'in İran'a karşı ABD'nin Azerbaycan'da üs kurma talebini geri çevirmesi işgal olunmuş Azerbaycan topraklarının daha uzun zaman Ermenistan işgali altında kalacağı anlamına gelmektedir.¹⁹²

¹⁹² Faruk AKKAN, 'Aliyev de 'tezkere'yi reddetti', <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=24158>

2. 3. 1. 4. Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Sovyet toprakları üzerinde on beş yeni bağımsız devletin ortaya çıkması Avrasya'nın siyasi coğrafyasını büyük ölçüde değiştirmiştir. 1991'e kadar Sovyetler Birliği ile İran'ın kıyı dış olduğu ve iki ülke arasında bir iç deniz olarak görülen Hazar Denizi bu değişimden en fazla etkilenen bölgelerden biri olmuştur. Bağımsızlığını yeni kazanan eski Sovyet cumhuriyetlerinden dördünün yani Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar'a sınırının bulunması nedeniyle Hazar'a kıyı ülkelerin sayısı beşe çıkmış ve bu beş ülke arasında Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi ve doğal kaynaklarının paylaşımı konusunda tartışmalar başlamıştır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan sorunlardan biri de Hazar'ın statüsü meselesi olmuştur.¹⁹³

Hazar Denizi'nin statüsü 1992 yılına kadar iki temel anlaşma 26 Şubat 1921 tarihli İran ile RSFSC arasında yapılan ve 1940 tarihli İran ile SSCB arasında yapılan anlaşmalar ile düzenlenmiştir. Bu iki anlaşma Hazar'da deniz ulaşımı ve balıkçılığa ilişkin konuları içermekte, deniz sınırlarının çizilmesi ve kıta sahanlığında bulunan kaynakların paylaşımına ilişkin her hangi bir düzenleme getirmemekteydi. Bu anlaşmalarda sadece Hazar'ın deniz yüzeyinin ve tabanının ortak kullanımını öngörülüyordu.¹⁹⁴ Bu anlaşmalar her hangi bir sınır çizmemekle birlikte, taraflar Sovyet döneminden önce kabul edilmiş Astara (Azerbaycan)-Hasankulu (Türkmenistan) hattını ise gayri-resmi sınır olarak kabul etmişti. Bu şekilde İran

¹⁹³ Sinan OGAN, 'Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü', bkz:

<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=32&yazi=15314>, Şubat 2005

¹⁹⁴ Elnur KAZIMLI, 'Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu', SAD Stratejik Araştırmalar Dosyası, 2002, Yıl 3, Sayı 10, s. 9-10.

Hazar'ın %14'üne sahip olurken geri kalanına ise SSCB sahip oluyordu. Hazar'ın SSCB'ye ait olan kısmı ise, 1970 yılında Sovyetler Birliği Petrol Sanayii Bakanlığı tarafından Azerbaycan SSC, Kazakistan SSC, Rusya SFC ve Türkmenistan SSC arasında paylaştırıldı. Orta hat yöntemine göre yapılan bu paylaşırma formal sınırlar çizilmiyordu, ancak milli sektörler bu şekilde ortaya çıkmış oluyordu. Her Sovyet Cumhuriyeti kendisine ait bölgelerde diğerklerine danışmadan petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinde bulunarak fiilen bu paylaşımı meşrulaştırmıştır.¹⁹⁵

Hazar'ın Azerbaycan sektöründe petrol yataklarının kullanımı konusunda batılı şirketlerle yapılmış antlaşmaların hazırlık aşamasında İran tarafı bu antlaşmalarda taraf olmak için aktif çalışmalarda bulunmuştur. Bu dönemde Tahran Hazar'ın hukuki statüsü konusunda Azerbaycan'ın tutumunu desteklemekteydi. Fakat, ABD'nin itirazı karşısında İran petrol üretimi konusunda yapılmış çoktarafli antlaşmaya dahil edilmedi. Bu olaydan sonra İran Hazar'ın statüsü konusundaki politikasında köklü değişiklikler yapmış ve Hazar'ın ortak kullanımı statüsünü savunmağa başlamıştır.¹⁹⁶

İran'ın Hazar statüsündeki konumunu çeşitli faktörler belirlemektedir. İran'ın başlıca amacı batılı güçlerin, özellikle ABD'nin bölgeye yerleşmesini engellemektir. Çünkü İran Batılı devletlerin Hazar'daki yatırımlarının güvenliğini koruyabilmek için bölgeye getirebilecekleri askeri gücü kendi güvenliğine tehdit olarak görmektedir. İran, Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğalgazını taşımakta kullanacak boru hatlarının kendi topraklarından geçmesini istemektedir. Hazar'ın milli sektörler'e bölünmesi durumunda, bu boru hattının Hazar'ın dibiyile Azerbaycan

¹⁹⁵ Çelçuk ÇOLAKOĞLU, 'Uluslararası Hukuk'ta Hazar'ın Statüsü Sorunu', AÜ SBF Dergisi, Ocak-Aralık 1998, Cilt 53, No: 1-4, s. 116-117

¹⁹⁶ NESİBLİ, a.g.e., s. 78.

üzerinden geçmesi olasılığı var. İran günümüzde ve gelecekte kendine müttefik olarak gördüğü Rusya ile doğrudan iletişim sağlayabileceği tek sınır Hazar üzerinden olabilir. Hazar'ın milli sektörlere bölünmesi bu olanağı ortadan kaldırmaktadır. İran'ın politikasını etkileyebilecek en önemli faktör Güney Azerbaycan faktörüdür.¹⁹⁷

Kasım 1994 tarihinde Hazar'da sınırların çizilmesi, balıkçılık hakları, deniz taşımacılığı ve diğer konularda çalışmalar yapılması için Hazar İşbirliği Komitesi kurulmuştur. Komitenin bugüne kadar yaptığı bütün çalışmalar Hazar'ın Hukuki Statüsü konusunda yeterli olmamıştır.¹⁹⁸

Hazar'ın Statüsü konusunda ilk antlaşma 6 Temmuz 1998'de Moskova'da Rusya ve Kazakistan Cumhuriyetleri arasında imzalanmıştır.¹⁹⁹ Hazar'ın Statüsü ile ilgili ikinci antlaşma 23-24 Nisan 2002'de Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta yapılan Hazar Zirvesinde Azerbaycan ve Rusya arasında Hazar Denizi'nin sınırlarına dair ikili bir anlaşma imzalanmıştır. Hazar konusunda başından itibaren Rusya'ya destek veren İran, Rusya'nın Kazakistan ve Azerbaycan'la imzaladığı her iki anlaşmaya da karşı çıkarak bu ikili anlaşmaları tanımayacağı ilan etmiştir. Orta hat ilkesine göre yapılan bu paylaşımları tanımayan İran eşit paylaşım tezini ileri sürmüştür. Hazar'ın ortak kullanımı tezini kabul ettirmeye çalışan İran, Rusya'nın tutumunu değiştirmesinden sonra beş ülke arsında eşit paylaşım üzerinde ısrar etmeye başlamıştır. Eşit paylaşım esası uygulanırsa İran'ın Hazar'daki payı %20'ye çıkacaktır. İran bu tezini kabul ettirmek için silahlı kuvvetlerini de kullanmıştır. 23

¹⁹⁷ KAZIMLI, a.g.m., s. 9-10.

¹⁹⁸ 'Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı', İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Nisan 1999, s. 75.

¹⁹⁹ Sinan OGAN, a.g.m., bkz: <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=32&yazi=15314>, Şubat 2005

Temmuz 2001'de İran savaş gemileri ve jetleri BP ve AMACO şirketleri adına Hazar'daki Azerbaycan sektöründeki Araz-Alov yataklarında sismik araştırma yapan iki gemiyi silah zoru ile bölgeden uzaklaştırmıştır. İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi, yasal statü belirlenmeden hiçbir kıyıdaş ülkenin Hazar enerji rezervlerini kullanmaya hakkı olmadığını açıklamıştır. Ancak İran'ın sert tutumuna sadece Azerbaycan değil, Türkiye de tepki gösterince İran'ın, tutumunda yumuşama sağlanmıştır. Türkiye Ağustos 2001'de İran'ın Ankara Büyükelçiliğine İran'ın Azerbaycan ile yaşadığı gerginlikte Türkiye'nin de taraf olduğunu belirten nota verilmiştir. Olay sonrası Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun, Azerbaycan Harp Okul'unun mezuniyet törenine katılmak için Bakü'ye seferi ve sefer zamanı Türk F-16'larının gösteri yapması ve Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun Türkiye her zaman dost ve kardeş ülke olan Azerbaycan'ın yanında olacağına dair verdiği mesajlar İran yönetimine karşı bir uyarı niteliği taşımıştır.²⁰⁰ Hazar'ın Statüsü konusunda hale bir sonuca varılmamıştır. Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasında yapılmış olan antlaşmalar sonrası Hazar Sorunu'nun bütün kıyıdaş devletlerin katıldığı bir anlaşma ile değil ikili sınır anlaşmaları ile çözüleceği anlaşılmaktadır.²⁰¹ Azerbaycan ve Türkmenistan arasında sorun olan petrol yatağı, Azerbaycan İran arsında ise Güney Azerbaycan sorunu çözülmeyene kadar Hazar'ın da statüsü hakkında antlaşma imzalanması mümkün olmayacaktır..

²⁰⁰ KILIÇ, a.g.m., s. 76.

²⁰¹ 'Azerbaycan Hazar'ın Statüsü Konusunda İran ile Görüşmeleri Sürdürmektedir', Jeopolitik Gündem, ASAM, Şubat 2003, Sayı 16, s. 26.

2. 4. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Ermenistan Politikası

Ermenistan 29,8 bin km² yüzölçümüne, 3 milyon nüfuza sahip dağlık Güney Kafkasya ülkesidir. Coğrafi bakımdan çok elverişsiz bir bölgede bulunan ve doğal kaynaklarından yoksun olan Ermenistan, doğuda Azerbaycan, güneyde İran, batıda Türkiye ve kuzeyde Gürcistan ile komşudur. Yerleştiği coğrafi itibari ile denize çıkışı yoktur. Böyle bir coğrafyada bulunan bir ülkenin komşuları ile iyi ilişkiler içerisinde olması gerekirken, günümüzde Ermenistan, İran dışında bütün komşuları ile ciddi sorunlar yaşamaktadır. Sadece İran ile ekonomik ve siyasi ilişkiler üst düzeydedir.²⁰²

İran Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler Sovyetler Birliği dağılmasından sonrası kurulsun da İran (Farıslar) ile Ermeniler arasında kültürel ve siyasi ilişkiler 20'ci Yüzyılın öncelerine tesadüf etmektedir. 1923 Lozan Barış Konferansı'ndan sonra Ermenilerin özellikle İran'da ciddi faaliyete geçtiklerini görüyoruz. 1920 Ararat Ermeni Hükümeti'nin yıkılmasından sonra Tebriz'e kaçan Taşnaksutyun Partisi üyeleri burayı Ermeni hareketinin en önemli merkezlerinden biri durumuna getirmiştir. İran'da çok önemli görevlerde, ordu ve Mecliste bulunan İran Ermenileri aracılığıyla ve İran üzerinde az-çok etkisi olan birçok Doğu ve Batı Avrupa devletlerinin girişimleriyle göçmen Ermenilerin İran'da önemli örgütleri, milli ve medeni kurumları, ekonomik ve toplumsal örgütleri, okul, tiyatro ve gazeteleri

²⁰² 2001 nüfus sayımı sonuçlarına göre Ermenistan'ın nüfusu 3 milyondur. Ancak bazı bağımsız araştırmacılar ise günümüzde Ermenistan nüfusunun yaklaşık 1-1,5 milyon olduğunu bildirmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Mahmut Niyazi SEZGİN, 'Geçit Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi', *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002, Sayı 28, s. 45-53.

vardır. Taşnaksutyun Partisi'nin Tebriz'de her yıl düzenli kongreleri toplanır ve bu kongrelere Avrupa'da ve Kafkasya'da çalışan Ermenilerde katılıyorlardı.²⁰³

20. Yüzyılın öncelerinde İran'da Ermeniler birçok idari ve askeri kurumları elerine geçirmişlerdir. Ermeni Örgütleri hükümetten özellikle İran Azerbaycan'ında ekonomik ve ticari ayrıcalık ve üstünlük elde etmeğe çalışmışlar. Bundan Başka İran'daki Sovyet Elçisi, milliyetçe Ermeni olduğu gibi ticari ve diğer şubeler de yine Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.²⁰⁴ Tebriz'deki Taşnakların bir kısmı, Avrupa'da olduğu gibi Partiden ayrılarak Ermeni 'Oror' örgütünü kurmuşlardır. Göçmen Ermenilerin oluşturduğu bu örgüt Güney Azerbaycan'da bütün Sovyet idarelerini ele geçirmişlerdir. Tebriz, Urmiye, Meraga, Hoy ve saire gibi yerlerde birçok ticaretle ilgili, taşımacılık ve ekonomik kurumlar kurmuşlardır.²⁰⁵

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra İran ile Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler arasında bütün ilişkiler kesilmiştir. Sovyet döneminde ise İran ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti 70 yıl boyunca yan yana yaşamalarına rağmen, aralarında ne ekonomik ne de siyasi alanda hiçbir ilişki kurulamamıştır. 1991'de Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra 25 Aralık 1991'de İran İslam Cumhuriyeti resmen Ermenistan bağımsızlığını tanımıştır. Bununla da Ermenistan'ın bağımsızlığı tanıyan ilk Müslüman devlet İran İslam Cumhuriyeti oldu.²⁰⁶

İki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulandan sonra ilk resmi ziyareti Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Raffi Hovhannesyan tarafından 9 Şubat 1992'de

²⁰³ Mehmetzade, MİRZE BALA, *Ermeniler ve İran*, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1994, sayı 2, s. 3.

²⁰⁴ MİRZE BALA, *a.g.e.*, s. 3.

²⁰⁵ MİRZE BALA, *a.g.e.*, s. 3.

²⁰⁶ Nazmi GÜL, Gökçen EKİCİ, 'Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri', *Stratejik Analiz*, Şubat 2002, Cilt 2, Sayı 22, s. 41.

Tahran'a yapılmıştır. Yapılan görüşmelerden sonra bir ay içerisinde Erivan'da ve Tahran'da karşılıklı büyükelçiliklerin açılması kararlaştırılmıştır. Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Raffi Hovhannesyanyan'ın Tahran ziyaretinden iki hafta sonra İran'ın Dışişleri Bakanı Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.²⁰⁷ Ziyaret sırasında iki ülkeni birbirinden ayıran Araz nehri üzerinde geçici bir köprü inşa edilmesi ve ülkeler arasında ticaret ilişkileri başlatılması için gerekenlerin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu köprü Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü savaşta ve ekonomik ablukayı etkisizleştirmekte büyük rol oynamış, uzun süre İran'ın Ermenistan'a yardımlarını taşımış, savaş yıllarında Ermenistan'ın dünyaya açılan tek kapısı olmuştur. Avustralya Ermenilerinin sağladığı finansal destekle Araz nehri üzerinde daha sonra inşa edilen asıl köprü ise 1996 yılında hizmete açılmıştır.²⁰⁸ İletişim alanında da Erivan Tahran arasında otomatik telefon hattı kurulmuştur. Böylece Ermenistan Telecom'u İran üzerinden dünyaya bağlanmıştır.

Başlangıçta Ermenistan için İran ile ticari ve ekonomik ilişkiler büyük önem arz ediliyordu. Ekonomik abluka altında bulunan ve içinde bulunduğu ekonomik zorluklardan kurtulmayı amaçlayan Ermenistan, İran ile ilişkilerini geliştirmenin dışında bir çıkış göremiyordu. Kasım 1992'de Ermenistan Devlet Başkanı Levon Petrosyan'ın imzaladığı kararnameyle Erivan'da Ermenistan-İran İlişkilerini Geliştirme Komisyonu oluşturulmuştur.²⁰⁹

İki ülke arasındaki enerji alanında yapılan işbirliğinin temeli 1992 yılında imzalanan anlaşmayla atılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Tebriz'den Ermenistan'ın

²⁰⁷ Nazmi GÜL, Gökçen EKİCİ, 'Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri', <http://www.asam.org.tr/temp/temp252.pdf>.

²⁰⁸ 'Ermenistan-İran İlişkileri', ASAM, *Jeopolitik Gündem*, Şubat 2002, N: 4, s. 25.

²⁰⁹ GÜL, EKİCİ, *a.g.m.*, Şubat 2002, s. 41.

Meğri bölgesine bir doğalgaz boru hattı yapılması kararlaştırılmıştır. Uzunluğu toplam 140 km. olan bu doğalgaz hattının 100 km'si İran ve 40 km'si ise Ermenistan'dan geçecektir.²¹⁰ Ayrıca iki ülke arasında yüksek gerilim hattının kurulması ve Araz nehri üzerinde ortak bir hidroelektrik santralının da yapılması öngörülmüştür. Ülkeler arasında demiryolu kurulması ve bunun Tiflis üzerinden Rusya ile bağlanması hedefi, 1992 yılında imzaladıkları anlaşmanın gereği olmasında rağmen, henüz hayata geçirilmemiştir. İki ülke arasında var olan ve Sovyetler Birliği döneminde kullanılan Erivan-Nahçıvan-Culfa-Tebriz demiryolu hattı kapalı durumda olup kullanılmamaktadır.

Tarih boyu İran-Ermenistan İlişkileri 'Düşmanımın düşmanı dostumdur' tezi üzerinde kurulmuş ve yürütülmüştür.²¹¹ İranlıların (Farsların) ve Ermenistan'ın (Ermenilerin) ortak düşmanları her zaman Türk milleti, Azerbaycan ve Türkiye olmuştur.²¹² Bu bakımdan İran'ın Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinde gerginlik yaşandığı dönemlerde İran-Ermenistan ilişkilerinde yakınlaşma müşahede edilmiştir. 1992'de İran-Ermenistan ilişkilerini ekonomik ve insani yardımlar kapsamaktaydıysa 1992 Haziran sonrası İran Ermenistan ilişkileri askeri alanda da yürütülmeğe başlamıştır. Buna sebep Haziran 1992 Azerbaycan'da iktidara gelen milliyetçi Ebülfez Elçibey'in Türkiye ve Batı yönlü politika yürütmeye başlamasıydı. Eylül 1994'de Azerbaycan ile Batı şirketleri arasında imzalanan 'Asrın Anlaşması' olarak bilinen petrol anlaşmasından İran'a pay verilmemesine cevap olarak Ermenistan Başbakan'ının Mayıs 1995'de Tahran'da ziyarette olduğu sırada 1992'de imzalanmış doğalgaz boru hattının inşasını yeniden gündeme getirmiş ve iki ülke arasında boru

²¹⁰ Hatem CABBARLI, 'Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası', Stratejik Analiz, Haziran 2002, Cilt 3, Sayı 26, s. 48.

²¹¹ AĞACAN, a.g.m., Soydaş Dergisi, s. 23.

²¹² MİRZE BALA, a.g.m., s. 7.

hattının güzergahını tespit edilmesi ile ilgili anlaşma imzalanmıştır.²¹³ Toplam uzunluğu 140 kilometreyi bulacak olan bu hattın 41 kilometresi Ermenistan, geriye kalan 100 kilometresi de İran'da inşa edilecek ve hat yaklaşık 220 milyon dolara mal olacak. Varılan mutabakata göre, hattın geçecek doğalgazın fiyatı 85 dolar/1.000 metreküp dolayında seyredecek. Bugünden bakıldığında hattın 3 safhada gerçekleştirileceği anlaşılıyor. Birinci safhada İran'dan gelecek olan hat Ermenistan'daki Kadzharansk doğalgaz hattına bağlanacak; ikinci safhada hat Kadzharansk'tan Goris ya da Sisan'a; üçüncü safhada da yapılan hattın Vaiots Dzorsk bölgesel doğalgaz şebekesine eklenmesi bekleniyor. Hat tamamlandığında ise yılda bir milyar metreküp doğalgaz taşıyacak kapasiteye sahip olacak ki; bu miktar da bugün Ermenistan'a Gürcistan üzerinden doğalgaz sağlayan Rus Gazprom ve İtera şirketlerinin miktarına yaklaşacak ve böylece Ermenistan, İran'dan gelecek olan bu ikinci doğalgaz sevkiyatıyla bugün çekmekte olduğu enerji sıkıntısından çok büyük ölçüde kurtulmuş olacak.²¹⁴

İran'ın Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi 8-9 Eylül 2004'de Ermenistan'da iki günlük resmi ziyarette bulunmuştur. Hatemi'nin Ermenistan'a iki günlük ziyaretinin Ermenistan için bu kadar çok önem arz etmesinin temel nedeni 1992 yılında Ermenistan ve İran arasında kurulan diplomatik ilişkilerden tam 12 yıl sonra ilk defa gerçekleşmiş olmasıdır. Ermenistan devlet başkanıyla düzenlediği ortak basın toplantısında Hatemi '*Ermenistan bizim için sadece bir toprak parçası değil. Burası, çalışkan, evrensel kültürün gelişmesinde büyük rol oynamış bir halkın yaşadığı yerdir. İran Ermenistan'la özel ilişkilere sahiptir. İran ve Ermeni*

²¹³ Fikret ERTAN, 'İran Ermenistan hattı gerçekleşiyor', <http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/yazar.do?yazino=160059>, 05 Nisan 2005,

²¹⁴ ERTAN, a.g.m., <http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/yazar.do?yazino=160059>

halklarının ilişkileri, yan yana yaşayan ve birbirinin hükümranlılığına saygı duyanlar için en iyi örneği teşkil edebilir' ifadelerini kullanan Hatemi iki ülke için dostluk portesi çizmeğe çalışmıştır. Hatemi'nin Ermenistan ziyareti sırasında iki ülke arasında çeşitli konularda işbirliğini kapsayan toplam yedi antlaşma imzalanmıştır.²¹⁵ Ermenistan Devlet Bakanı Koçaryan bu ziyaretin İran-Ermenistan arasında ikili ilişkilerde yeni dönemin başlangıcı olduğunun altını çizmiş, Hatemi ve Koçaryan işbirliğini geliştirmeye yönelik fikir birliği bildirisini imzalamışlardır. Bu ziyaretten son derece memnun olan Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan ziyaret sonrasında su açıklamaları yapmıştır; 'Ermenistan için dost ülke devlet başkanının ziyareti oldukça önemlidir. İkili ilişkileri ilgilendiren tüm konular değerlendirildi' ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Koçaryan ilgili projelerin sadece ikili ilişkiler anlamında değil, bölgesel anlamda önemli olduğunu, İran gibi potansiyeli, kültürel mirası, bölgesel önemi dikkate alındığında, böyle bir ülkeyle geniş gündemli ilişkiler kurmanın oldukça önemli olduğunu da belirtmiştir.²¹⁶

Hazar petrolünü taşınması için yapılmış olan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı İran ve Ermenistan'ı dışarıda bırakarak petrolü dünya pazarlarına ulaştırmayı hedeflemektedir. İran ve Ermenistan'ın bu projeden kenarda kaldıkları için iki ülke açısından yeni Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru'nun (İran-Ermenistan-Gürcistan-Ukrayna-Rusya-Avrupa) oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Bu yol İran'ı Karadeniz, Rusya Federasyon'u ve AB'ye ulaştırırken, Ermenistan'ı transit ülke durumuna getirecektir.²¹⁷ İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı projesini aynı zamanda AB de destekleyeceğini açıklamıştır. Bu bakımdan AB Ermenistan-İran

²¹⁵ Yıldız DEVECI, 'İran Ermenistan ziyareti Medeniyetlerin Buluşması mı,'

<http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=165&kontrol=1>

²¹⁶ DEVECI, [a.g.m.](http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=165&kontrol=1), <http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=165&kontrol=1>

²¹⁷ GÜL, EKİCİ, [a.g.m.](http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=165&kontrol=1), Şubat 2002, s. 42

doğalgaz boru hattının inşa projesiyle ilgili teknik ve hukuksal ön belgelerin hazırlanmaları için 30 milyon Euro maddi yardım ayırtmağı kararlaştırmıştır.²¹⁸ 26 Mayıs 2005 tarihinde Ermenistan Parlamentosu'nda basın mensuplarına açıklamalarda bulunan Başbakan Andranik Markaryan, '*Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol boru hattının bölgenin güç dengelerini bozduğunu ve Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da bu gücü dengelemek için alternatif yollar arayışında olduğunu bildirmiş ve bu bağlamda İran-Ermenistan doğalgaz boru hattını alternatif proje olarak değerlendireceklerini ifade etmiştir*'. Ermenistan ve İran arasında 1992'de imzalanan doğalgaz boru hattının inşaatına 2004'te başlanmıştır.²¹⁹ 19 Mart 2007'de Projenin ilk kısmının tamamlanmasıyla İran, Ermenistan'a yıllık 400 milyon metreküp doğalgaz verecek. Boru hattının Ermenistan'ın başkenti Erivan'a ulaşması durumunda bu miktar 2,5 milyar metreküpe yükselecek. İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının yapımına, Rusya'nın karşı çıkmasına rağmen, uzun süren görüşmelerden sonra 2004 yılında başlanmıştır. İran'ın, boru hattının açılışının yapılmasından birkaç ay sonra doğalgaz verebileceği ifade ediliyor.²²⁰ İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinecad, iki ülke arasındaki doğalgaz boru hattı açılışından sonra düzenlenen basın toplantısında, ülkesiyle Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önünde herhangi bir engel bulunmadığını belirterek 'Ermenistan'a gaz vererek, yardımcı olmaktan mutlu olduklarını' söylemiştir.

²¹⁸ SARIKAYA, a.g.m., s. 193.

²¹⁹ Nana PETROSYAN, 'Bakü-Tiflis-Ceyhan Bölgede Güç Dengesini Bozuyor', Bkz: <http://www.azg.am/&num=2005052604>

²²⁰ 'İran-Ermenistan ilişkilerinde önemli adım', bkz: <http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=911420>.

2. 4. 1. İran Ermenistan İlişkilerini Etkileyen Faktörler

2. 4. 1. 1. Türkiye ve Azerbaycan Faktörü

Ermeni bilim adamlarının düşüncelerine göre Ermenileri ve İranlıları daima bir düşman tehdit etmiştir. Ortak ve genel bir düşman bu iki milletin hayat ışığını söndürmeye çalışmış ve bununla da bu iki milleti birleştirmiştir. Bu düşman da Türk milletidir. Ermenilere göre iki dünya varmış; biri uygarlığın beşiği olan ve hala yerini koruyan Ermeni ve İran Dünyası, diğeri ise vahşet, uygarlık düşmanlığı ve barbarlığı temsil eden Türk Dünyası. Bu iki dünya arasında derin zıtlıklar vardır. İşte bu zıtlıklar, Türk'lerin vahşet, barbarlık ve uygarlık düşmanlığı ile İranlıların ve Ermeni'lerin uygarlık güneşleri arasındaki derin uçurum tarihte İran-Turan savaşlarına sebep olmuştur.²²¹

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Güney Kafkasya'da bir türlü istikrar oluşmamıştır. Güney Kafkasya'da bu istikrarsızlığın temel aktörlerinden biri olan Ermenistan, ilk önce Azerbaycan topraklarını işgal etmiş ve Gürcistan'a yönelik toprak iddiasında bulunması ile bölgesel güvenlik ve istikrarı tehdit etmektedir. Ermenistan-İran ve Ermenistan-Rusya ilişkileri bu istikrarsızlığın yan oyuncularını oluşturmaktadır. Çünkü İran ve Rusya'nın Ermenistan'a yaptıkları yardımlar ve imzalamış oldukları stratejik anlaşmalar Ermenistan'dan çok Rusya ve İran çıkarları doğrultusunda yürütülmektedir.²²² Soğuk Savaş'ın bitmesine bakmayarak hale Güney Kafkasya'da soğuk savaş devam etmektedir. Güney Kafkasya'da Soğuk Savaş Batı ve Doğu Blokları arasında değil Rusya-Ermenistan-İran ve Azerbaycan-

²²¹ MİRZE BALA, a.g.e., s. 8.

²²² Kamil AĞACAN, 'Değişim Zamanı: Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası', Stratejik Analiz, Mayıs 2006, Cilt 6, Sayı 61, s. 51-55

Gürcistan-Türkiye ittifakları arasında sürmektedir. Rusya'nın bu savaşta yürüttüğü politikasını ekonomik ve nüfus çıkarları, İran politikasını toprak bütünlüğünü korumak ve ekonomik ilişkilerinin yardımı ile izole kurtulmak ve Ermenistan'ın politikasını ise Türk milletine karşı tarihi düşmanlık formalıştırmaktadır.

İran Ermenistan ilişkilerini olumlu yönde etkileyen faktörlerden biri de Ermenistan-Türkiye ve Ermenistan- Azerbaycan ilişkileridir. 1991'de Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri hiç düzelmedi ve hep sorunlu olarak kalmaktadır. Ermenistan Türkiye-Azerbaycan ve aynı zamanda Türkiye-Türk Dünyası arasında tampon bölgeni oluşturmaktadır. Bu bakımdan İran ve Rusya, Türk dünyasının bütünleşmesinin önleyebilecek tek etken olan Erivan ile ilişkilerini en üs seviyede devam ettirmektedirler.

İran Ermenistan'ın yardımı ile Türkiye ve müttefiki ABD'nin Güney Kafkasya'da yayılmasının önlemeye çalışmaktadır. Zbigniew Brzezinski 'Büyük Satranç Tahtası' adlı kitabında Amerika'nın Güney Kafkasya'da nüfus kurmasının önünde en büyük engelin Güney Kafkasya'nın üç ülkesinin bir araya gelmesi olduğunu savunuyordu. ABD, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, sınır kapısının açılması halinde Erivan'ın Rusya ve İran'a olan bağılıktan kurtulacağını düşünmektedir.²²³ Bu yolla Ermenistan'ın da İran ve Rusya'dan uzaklaşarak Batı ittifakına yakınlaşmasını istemektedir. Ermenistan da ABD ile stratejik ittifaka girerse bu İran'ın tam çevrelenmesi anlamına gelmektedir ki, buna da İran ve Rusya'nın ne olursa olsun izin vermeyeceği demektir. Bunun diğer tarafı ise Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurulması yolunda ön şartı

²²³ Ayşen ATASİR, 'ABD'nin Kafkasya politikasında Son Gelişmeler ve Türkiye', Stratejik Analiz, Mayıs 2003, Cilt 4, Sayı 37, s. 78.

Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi oluşturmaktadır.²²⁴ Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bölgede ikinci defa dengeleri değiştirebilir. Bu denge değişikliği ise İran'ın parçalanması ile sonuçlanabilir. İran Ermenistan'ı kullanarak Azerbaycan'ı güçsüz ve Nahcivan'ı İran'a bağımlı tutmaktadır.²²⁵ Eğer Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri normalleşirse Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ne ulaşım Ermenistan üzerinden yapılmağa başlayacak, Azerbaycan Güney Azerbaycan sorununu yeniden gündeme taşıyacaktır. Hazar sorununda İran'ın yenilgisi ve bu gelişmelere ABD'nin bölgeye yerleşmesini de ilave etsek bu İran'ın parçalanması ile sonuçlanabilir. Ama Erivan'ın agresif politikaları, Ermenistan'ın çıkarlarına hizmet etmese de, Tahran'ın çıkarlarına hizmet etti. Bu bakımdan Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri iyileşmedi ve sonuçta Türkiye Doğuya ihracatını İran üzerinden nakletmek zorunda kaldı.

²²⁴ Sedat LAÇİNER, 'Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut', Ermeni Araştırmaları, Ankara, ASAM Yayınları, Yaz 2002, sayı 6, s. 38

²²⁵ ATASİR, a.g.m., s. 79

2. 4. 1. 2. Rusya Faktörü

Ermenistan Yüksek Sovyet'i 23 Ağustos 1990'da yapılan ilk toplantısında 'Ermenistan'ın Bağımsızlığı Deklarasyonu'nu kabul etmiştir. 21 Eylül 1991'de yapılan referandumda ise % 94'lük bir oy oranıyla Ermenistan'ın bağımsızlığı ilan edilmiştir. Rusya Ermenistan'ın bağımsızlığını 18 Aralık 1991'de tanımış, 3 Nisan 1992'de ise diplomatik ilişki kurmuştur.²²⁶

1980'li yılların sonlarından itibaren Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan toprakları hesabına genişleme planları yapan ve uygulamaya başlayan Ermenistan, bir anlamda bu ülkeler tarafından köşeye sıkıştırılmıştır. Coğrafi konumuna göre denize çıkışı olmayan ve uluslararası ulaştırma hatlarından uzak kalan Ermenistan, bu dönemde Rusya'ya sığınmıştır. 21 Aralık'ta Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kurulduğu zaman Azerbaycan ve Gürcistan bu kurumun SSCB'nin devamı olduğu gerekçesiyle üye olmaya itiraz ederken, Ermenistan BDT'ye üye olan ilk devletlerden biri olmuştur.²²⁷ Ermenistan Rusya ile 1991'de 'Dostluk İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması' imzalamış, 8 Ağustos 1997'de ise bu anlaşmayı yenilemiştir. 23 maddeden oluşan bu anlaşma 'egemenlik ve toprak bütünlüğünün korunmasında ve güvenliğin sağlanmasında iki ülkenin yakın işbirliğini' içermektedir. Taraflardan birinin silahlı bir tehditle karşılaşması durumunda, ortak güvenliğin korunması amacıyla işbirliğine gidilmesi ve gerektiğinde askeri tesislerin ortak kullanılması öngörülmüştür. Anlaşmayla Rus birlikleri Ermenistan'ın Türkiye

²²⁶ Hatem CABBARLI, 'Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri', http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc

²²⁷ Dina MALIŞEVA, 'Problemı Bezopasnosti Na Kavkaze', http://www.ca-c.org/online/2001/journal_rus/cac-01/05.malishr.shtml

ile olan sınırlarını korumalı, birbirlerine tehdit oluşturabilecek ittifaklara üye olmama ve dış politikada eşgüdüm sağlama konusunda da anlaşma sağlanmıştır.²²⁸

Ermenistan 23 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan ettikten sonra diğer Kafkasya Cumhuriyetleri gibi Rusya ile ilişkilerini iki bağımsız devlet ilişkileri seviyesinde kurmamış adeta Rusya’nın bir eyaleti durumuna gelmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri de bağımsızlık süreci ve sonrasında Ermenistan’ın yayılmacı politika izlemesi ve Rusya’nın siyasi, askeri ve ekonomik desteğine olan ihtiyacı olmuştur. Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde Rusya’nın çok büyük desteğini alan Ermenistan, bu süreçte Rusya’dan aldığı borçları ödeyemediği için ülkede bulunan stratejik sanayi ve askeri sanayi tesislerinin tamamının kontrolünü Rusya’ya devretmiştir. Ülkesinde Rusya’nın 102. askeri üssünü konuşlandıran Ermenistan, bugün ekonomik, politik ve güvenlik açısından Rusya’nın uydusu durumuna gelmiştir.²²⁹

Rusya’nın savunma politikasında güney bölgelerden gelebilecek saldırıların önlenmesi için Kafkasya’nın jeopolitik özelliği Rusya’nın Ermenistan’da askeri varlığının devam etmesi için büyük önem taşımaktadır. Rusya’nın Ermenistan ile askeri ve askeri teknik işbirliğinin en temel nedenlerinden biri de Rusya’nın uzun vadede bu bölgede askeri-siyasi varlığının devam etmesini sağlamaktır. Ermenistan’ın Türkiye’den algıladığı askeri tehdit de ülkedeki Rus askeri varlığının

²²⁸ Manvel SARKİSYAN, ‘Politiçeskie Problemi Kavkaza i Armenii’, Erivan, Ermenistan Milli ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, 1998, s. 11.

²²⁹ Hatem CABBARLI, ‘Ermenistan-Rusya İlişkileri ve Batı Dünyasına Entegre Olma Potansiyeli’, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=7&yazi=379>, 30 Mayıs 2005

devam etmesini sağlayan en büyük nedenlerden biridir. Bu nedenle de Ermenistan ve Rusya arasında askeri işbirliği her iki ülke açısından büyük önem taşımaktadır.²³⁰

Ermenistan'da Rus askeri üslerinin bulunması ve Erivan'ın bugün ekonomik, politik ve güvenlik açıdan Moskova'ya bağımlı olması İran için büyük önem taşımaktadır. Ermenistan'da Rus askeri üslerinin olması orada ABD ve NATO üslerinin bulunmayacağı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Türkiye ve ABD'nin bölgede yayılmasının karşısını almaktadır. Ama Rusya bazen kendi çıkarlarını İran ve Ermenistan çıkarlarından daha üstün tutmaktadır. Bu rnek olarak Ermenistan ve İran doğalgaz boru hattını gösterilebilir. İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı projesine göre boru hattı Ermenistan ve Gürcistan sınırından geçerek Karadeniz kıyısına kadar uzanacak, buradan Kara deniz tabanı ile döşenmesi planlanan boru hattı ile Ukrayna'ya taşınacak ve son nokta olarak da Avrupa lkelerinin tüketime sunulacaktır. İki lke arasında yapılan görüşmelerde doğalgaz boru hattının genişliğinin 1400 veya 1500 milimetre olması ve Gürcistan sınırına kadar inşa edilmesi hakkında mutabakat sağlanmıştı. Bu çapta boru hattı ile İran, yılda yaklaşık 10-12 milyar metreküp doğalgazı Avrupa piyasasına taşıyabilecekti. Ancak Rusya Ermenistan'a baskı uygulayarak hattın inşaatında 700 milimetrelik boru kullanılmasını ve inşaatın Erivan'da tamamlanması gerektiğini talep etmiş ve Ermenistan-İran arasındaki anlaşma Rusya'nın talep ettiği şekilde imzalanmıştı. Böylece Rusya, hem Ermenistan'ın transit ülke olmasını hem de İran'ın Ermenistan, Gürcistan ve Ukrayna zerinden Avrupa'ya doğalgaz ihraç etmesini engellemiştir.²³¹

²³⁰ Filip KAZIN, 'Rossiya i Armeniya to daşe?'
<http://www.mpa.ru:8081/analytics/issue.php?id=2077>

²³¹ CABBARLI, a.g.m., <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=7&yazi=379>, 30 Mayıs 05

2. 4. 1. 3. Ermeni Diasporasının Önemi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık kazanan Ermenistan'ın önemli bir özelliği güçlü bir Ermeni diasporasının varlığı ve bu diasporanın Ermenistan dış politikası üzerinde etkili olmasıdır. Tarih boyunca çeşitli ülkelere göç eden Ermeniler, göç ettikleri ülkelerde hem Ermeni toplumunun ihtiyaçlarını karşılamak ve onların yeni yerleştikleri ülkelere uyumunu kolaylaştırmak, hem de göç ettikleri ülkelerin siyasi ve toplumsal yapısı üzerine etkili olmak amacıyla örgütler kurmuşlar. Bu örgütler İran, ABD, Fransa, Rusya gibi Ermeni'lerin belirli bir yoğunlukta yaşadığı ülkelerde daha çok etkili oldular.²³²

Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra diaspora Erivan'la ilişkilerini yakınlaştırmış hatta Ermenistan'ın Azerbaycan ile sürdürdüğü savaşta insani ve ekonomik yardımlarda bulunmuştur. Özellikle ABD'deki Ermeni diasporası hem Ermenistan'a yapılacak yardımların artırılmasına hem de Azerbaycan'a yapılacak yardımların önlenmesinde rol oynamıştır. ABD'deki diaspora çalışmalarının sonucu olarak Ermenistan İsrail'den sonra nüfusuna oranla en fazla ABD yardımı alan ülkedir. Ermeni diasporası dünyada daha çok Türk düşmanlığı ile tanınmaktadır. Ermeni diasporası hangi ülkede faaliyet gösterirse o ülkenin Türklerin 1915'de Ermeni'lere karşı yaptıkları sözde 'Ermeni Soykırımı'nı' kabul ettirmeğe çalışmaktadırlar. 1990'dan sonra Fransa, Arjantin ve Amerika'nın bazı eyaletlerinin parlamentoları sözde 'Ermeni Soykırımı' yasasını kabul etmişler. Ermeni diasporasının Türklere karşı yürüttüğü savaş bazı bölge ve güçlü devletlerin çıkarları ile örtüşmekte ve bu devletler Ermeni örgütlerine gerekenden çok yardım

²³² Kamer KASIM, 'Diasporanın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi', 2023 Dergisi, Ankara, Biltek Yayınları, Nisan 2002, Sayı 12, s. 42

yapmaktadırlar. Bu devletler aynı zamanda Ermeni sorununu Türkiye'ye karşı kendi çıkarları üzere kullanmaktadırlar. Bu devletlerden İran, Fransa, ABD ve diğer Avrupa ülkeleri Ermeni sorununu Türkiye ve Azerbaycan'a karşı baskı olarak kullanmışlar.

Ermeni diasporası ile çok yakın ilişkide olan ve Ermenileri Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı kullanan devletlerden biri de İran'dır. Bugün İran'da Ermeni azınlığının sayısı 100 bini bulmaktadır. Bu azınlık ekonomik ve politik açıdan gayet faal bir toplumdur. İran'daki rejimin azınlıklara ve yabancılara karşı uyguladığı dikkatli politikadan, neredense Ermeniler muaf tutulmaktadırlar. Ermenilerin her türlü dini ve kültürel faaliyetleri, diğer azınlıklarla kıyaslanmayacak derecede rejimin hoşgörüsüyle karşılaşmaktadır.²³³

İran'da Ermenileri her yıl 24 Nisan sözde soykırım gününü bahane ederek Türkiye aleyhine protesto gösterileri yapmaktadırlar. İran İslam Cumhuriyeti 24 Nisan günü ülke içinde Ermeni Daşnakların bütün çalışmalarına göz yummakta ve onların çalışmasına güvenli bir zemin yaratmaktadır. Ermeni Daşnakların her türlü faaliyetine karşı koymak isteyen Güney Azerbaycan Türkleri ise hapis olunmaktadırlar.²³⁴ 24 Nisan ile ilgili Güney Azerbaycanlıların tutuklaması ABD ve dünyadaki Ermeni lobilerine karşı yapılan bir jest sayılabilir. İran, dünyadaki Ermeni lobilerinin himayesini kazanmak için Güney Azerbaycan Türklerine açık şekilde şiddet ve baskı uygulama yoluna gitmiştir. İran bununla Amerika'daki Ermeni diasporasının ABD hükümetine İran politikasını değişmesi için baskı

²³³David PETROSYAN, 'Armenya – İran' : Vçera, Segodnya, Zafra", http://www.cac.org/journal/cac-02-1999/st_04_petrosjan.shtml

²³⁴ Arif KESKİN, 'Güney Azerbaycan Geri Tepen Politika', <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=9&yazi=217>, Nisan 2004

yapmasını istemektedirler. Aynı zamanda İran onun aleyhine faaliyette bulunan Yahudi lobisine karşı, Amerika ve Avrupa'daki güçlü Ermeni lobisinden faydalanmak istemektedir. ABD'de bir milyona yakın Ermeni'nin yaşadığı tahmin edilmektedir. Ermeni lobisi, Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan lehine çözüme ulaştırılması, sözde 'soykırımın' ABD Başkanı ve kongresinde tanınması ve ABD'nin Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımını durdurarak Ermenistan'a insani ve ekonomik yardımlarını artırılması yönünde Beyaz Saray'a sürekli baskı yapmaktadır. Ancak, gerek Ermeni lobisi gerekse Rum lobisi Yahudi lobisi kadar iyi örgütlenmiş ve bütüncül bir yapıya sahip değildirlere.

Ermeni diasporası İran-Ermenistan ilişkilerinin yakınlaşması için önemli faktör sayılmaktadır. Ancak Ermenistan'da Kasım 2005'de yapılan referandum ile kabul edilen anayasal değişiklikler çerçevesinde, çifte vatandaşlığın da onaylanmasından sonra iki ülke arasında diasporanın öneminin azalacağı düşünülmektedir. Çifte vatandaşlık elde edecek diaspora mensuplarının Ermenistan'daki seçimlerde oy hakkı kazanmasının yanı sıra, mülk edinme, yasal düzenlemelerinden faydalanma ve siyasi parti kurabilme gibi haklar elde etmesiyle birlikte, diaspora, önemli ekonomik ve siyasi bir faktör haline getirilmektedir.²³⁵ Ermeni diasporasının Ermenistan'daki seçimlerde oy hakkı kazanması ile Ermenistan uğrunda yeni çıkar savaşının başladığını söyleyebiliriz. Çünkü anayasal değişiklik 2008 yılında yapılacak devlet başkanlığı seçimleri olmak üzere, özellikle seçimler yoluyla Ermenistan politikasında önemli değişikliklere neden olacaktır. Bununla ilgili şimdiden ABD ve Rusya kendi ülkelerinde faaliyet gösteren Ermeni

²³⁵ İrfan Sapmaz, 'Ermenistan ve Diaspora', http://www.tgrthaber.com.tr/section_view.aspx?guid=9641576f-6b3f-4128-870e-7d51be67af48, 14 Şubat 2006

diasporalarına maddi yardımlarını artırmağa başlamışlar. ABD Ermeni diasporanın yardımı ile Ermenistan'da batı yönlü yönetimin kurulması için 6 milyon dolar para ayırdığı hakta bilgiler de yayılmaktadır. Bu yeni başlayan savaşta İran stratejik ortağı olan Rusya'yı destekleyecek. Eğer Ermenistan'da ABD yönlü yönetim kurulursa İran'ın yakın 20 yıllık stratejik planının boşa çıktığı anlamına gelecektir.²³⁶

²³⁶ SAPMAZ, a.g.m., 14 Şubat 2006

2. 5. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Gürcistan Politikası ve Bu Politikayı Etkileyen Faktörler

İran İslam Cumhuriyeti 25 Aralık 1991'de diğer Güney Kafkasya Cumhuriyetleri gibi Gürcistan'ın da bağımsızlığını tanımış ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Gürcistan İran ilişkileri İran Ermenistan, İran Azerbaycan ilişkilerine nazaran gelişmemiştir. Bunun en büyük nedeni İran ile Gürcistan arasında sınır olmaması, Gürcistan'ın Hıristiyan devleti olması ve Batı yönlü bir dış politikaya sahip olmasıdır.²³⁷

İran Ermenistan üzerinden Gürcistan ile az hacimde de olsa ticari ilişkilere sahiptir. İran Ermenistan demiryolunun Karabağ Savaşı nedeniyle kapalı olması, aynı zamanda Ermenistan Gürcistan demiryolunun Abhazya sorunu yüzünden çalışmaması ve kara yollarının iyi durumda olmaması İran Gürcistan arasında yük taşımacılığını ve diğer ticaret ilişkilerini engellemektedir. Ama son zamanlar Gürcistan'ın yaşadığı enerji sıkıntısı ile ilgili olarak Gürcistan ve İran arasında ticaret ilişkileri yeniden canlanmağa başlamıştır.²³⁸

İran Gürcistan arasında 2004 sonrası artan ticaret ilişkilerinde doğalgaz'ın çok büyük önemi vardır. Dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervlerine sahip olmasına karşın ABD tarafından uygulanan ambargo nedeniyle yeterli pazar bulamayan ve var olan doğalgaz rezervlerini işlemek için yeterli yabancı sermaye ve

²³⁷ A.A.ROZOV, 'Novaya Geopolitiçeskaya os 'Tegeran-Tbilisi'
http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=43658, 27.10.06

²³⁸ Behram Emir AHMETYAN, ' Ehemiyete Stratejik Gorcestan ve İran Der Bergerare Sbat Syasi ve Egtesadi Menteg'e', İran ve Gorcestan, Merkeze Çap ve Entesarat Vezaret Omur Xarece, 2001, s. 255.(Behram Emir AHMETYAN, Siyasi ve İktisadi bakımdan Gürcistan ve İran'ın Stratejik Önemi, İran Dışişleri Bakanlığının Yayınları, 2001.)

teknolojiyi sağlayamayan İran, Rusya ve Güney Kafkasya devletleri arasındaki doğalgaz krizini bir fırsat olarak değerlendiriyor. İran, Güney Kafkasya enerji piyasasında kendi konumunu kuvvetlendirmek için Rusya'nın enerji tekelinden kurtulmaya çalışan Güney Kafkasya devletlerinden olan Ermenistan ve Gürcistan'a doğalgaz ihraç etmek istemektedir. İran'ın başlıca hedefi ise Güney Kafkasya devletleri ile doğalgaz işbirliğini uzun dönemli ve daha geniş çaplı kurmaktır. Böyle bir işbirliği ekonomik anlamda istikrarlı bir Güney Kafkasya kurarken aynı zamanda bölge devletlerini İran'a bağımlı hale getirebilir. Fakat Güney Kafkasya devletlerinin enerji bağlamında Rusya'dan kurtulup İran'ın kollarına düşmesi enerji güvenliği açısından kaygı vericidir. Ancak, Güney Kafkasya devletlerinin İran doğalgazını kendi topraklarından Avrupa'ya satarak İran'la enerji işbirliğini bu çerçevede geliştirmesi enerji güvenliği açısından söz konusu riski fırsata dönüştürebilir.²³⁹

İran-Ermenistan ve İran-Gürcistan doğalgaz boru hattı anlaşması 1992'de imzalanırsa da İran Ermenistan doğalgaz boru hattının inşası 19 Mart 2007'de tamamlanmışsa da, Gürcistan-İran enerji görüşmeleri ise Rusya'nın baskılarıyla sonuçsuz kaldı. Gürcistan'da Mihail Saakaşvili iktidarıyla birlikte İran-Gürcistan doğalgaz görüşmeleri tekrar gündeme geldi ve Temmuz 2004'de Saakaşvili'nin resmi İran ziyaretinde taraflar arasında doğalgaz anlaşması imzalandı. Anlaşma gereği, Gürcistan İran'dan acil durumlarda gaz alacaktı. Yani Rusya'nın Gürcistan'a verdiği doğalgazı siyasi baskı için kestiği veya doğalgaz boru hattına düzenlenen saldırı durumunda Gürcistan İran'dan doğalgaz alacaktır. Bu çerçevede Sovyet döneminde yapılmış, fakat 80'li yılların sonlarından itibaren kullanılmayan İran'ın batısından

²³⁹ Cavid VELİEV, 'İran'ın bir gözü Kafkasya'da', <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=422&sayfa=>, 23 13.02.2006

başlayıp Azerbaycan üzerinden Tiflis'e uzanan doğalgaz boru hattının onarılmasına karar verilmiştir. 2004-2005 yıllarında İran ile Gürcistan'ı birleştiren doğalgaz boru hattında onarım işleri tamamlanmıştır. Hattın onarımı için İran Gürcistan'a 2,5 milyon dolar yardımda bulundu. 22 Ocak 2006'da Rusya-Gürcistan doğalgaz boru hattının patlatılması sonrası Gürcistan İran'dan doğalgaz almağa başlamış ve 29 Ocak 2006'dan itibaren Gürcistan İran'dan, Azerbaycan üzerinden 30 günlüğüne 30 milyon metreküp doğalgaz almıştır.²⁴⁰

2004 sonrası İran ve Gürcistan ilişkilerinde yeniden yakınlaşmanın tek sebebi Gürcistan'ın İran doğalgazına duyduğu ihtiyaç değil, aynı zamanda İran'ın Avrupa'ya kadar inşa etmek istediği doğalgaz ve petrol boru hattı projelerinin Ermenistan ve Gürcistan üzerinden geçmesidir. İran 2004-2005'ci yıllar arasında Gürcistan'a ekonomik yardımda bulunmuş.²⁴¹ Bunlara örnek olarak İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Muhammed Rıza Arif'in Tiflis'e yaptığı resmi ziyaret sırasında Gürcistan'ın İran'a olan 12 milyon dolarlık borcunu ödemesi için 2025 yılına kadar süre vereceğini açıklaması, daha sonra Gürcistan'a 20 milyon Euro tutarında mali yardımda bulunmasını gösterebiliriz. Rusya'nın baskısı ile İran Ermenistan arasında doğalgaz boru hattının hacminin 1500-1400 mm den 700 mm indirilmesi ve boru hattını Erivan'a kadar yapılmasından sonra İran'ın, Gürcistan'a ihraç edeceği doğalgazın Azerbaycan üzerinden taşınması iki ülke arasında kararlaştırılmıştır. Gürcistan Türkmen doğalgazını İran üzerinden almak için de İranlı yetkililerle görüşmelerini sürdürmektedir. Gürcistan uzun dönemde

²⁴⁰ 'Gürcistan İran'dan Doğal Gaz Almaya Başladı', <http://www.voanews.com/turkish/archive/2006-01/2006-01-30-voa4.cfm>, 30/01/2006

²⁴¹ Fikret ERTEN, 'İran, Gürcistan'la yakınlaşıyor', <http://f27.parsimonu.net/forum67368/messaces/7482.htm>, 07.05.2005

Avrupa'nın da siyasi ve mali desteği ile Orta Asya ve Azerbaycan doğalgazını Rusya doğalgazına alternatif olarak görmektedir.²⁴²

Gürcistan 2006 enerji sıkıntısından sonra doğalgaz sıkıntısına kalıcı bir çözüm bulmak için İran'la olan doğalgaz anlaşmasının uzun dönemli olmasını istemiştir. Gürcistan ABD ilişkileri Tahran-Tiflis arasında diplomatik ilişkileri etkilese de ABD Gürcistan'ın acil durumlarda İran'dan doğalgaz alımına karşı çıkmamıştır.²⁴³ Fakat 27 Kasım 2006'da ABD'nin Gürcistan Büyükelçisi John Teft'in haftalık Kviris Palitra gazetesine verdiği röportajda, ABD'nin Gürcistan-İran arasında uzun dönemli doğalgaz anlaşmasını kabul edemeyeceğini açıklaması, Tiflis'in İran gazı için önce Washington'u ikna etmesi gereğini ortaya koymuştur.²⁴⁴ ABD büyükelçisinin açıklamasını yorumlayan Gürcistan Başbakanı Zurab Nogaideli, Gürcistan'ın İran'la olan enerji işbirliğini devam ettireceğini açıklarken, bu konuda ABD'nin itirazını dikkate alamayacaklarını dile getirmiştir. Fakat bu açıklamadan kısa süre sonra 4-14 Aralık 2006'da Nagaideli'nin ABD ziyareti, İran doğalgazı için Gürcistan'ın ABD'yi ikna etme çabaları olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁵ ABD ziyareti sırasında Nagaideli'nin, '*Azerbaycan ve Türkiye ile görüşmelerimiz devam ediyor, eğer bu yeterli olmazsa İran'la da görüşmelere başlarız*' şeklindeki açıklaması, Gürcistan'ın enerji ihtiyacı ile ABD-İran ilişkileri arasında sıkıştığının göstergesi olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁶

²⁴² VELİEV, [a.g.m.](http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=422&sayfa=23), <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=422&sayfa=23>, 23 13.02.2006

²⁴³ SŞA ne Vozrajayut Protiv Togo, Çtobı Gruzya Zakupala Gaz v İrane, http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=44386, 17.11.06

²⁴⁴ Perspektivı İran'o Gruzinskogo Dialoga, http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=44145, 30.11.06

²⁴⁵ Cavid VELİEV; 'Tiflis'in Gaz Manevraları', <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=783>, 08.01.2007

²⁴⁶ VELİEV; [a.g.m.](http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=783), <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=783>, 08.01.2007

İran Gürcistan ilişkilerini etkileyen faktörlerden biride Gürcistan'ın Batı yönlü bir politika yürütmesidir. Gürcistan bağımsızlık kazandıktan sonra Rusya baskısından uzaklaşmak için ABD ve Batı devletleri ile yakın ilişkiler kurmağa başlamıştır. 1993 sonrası Rusya'nın uyguladığı 'Yakın Çevre' politikası ve buna paralel olarak ABD'nin uyguladığı Kafkasya ve Orta Asya'nı Rusya'nın etki alanı sayarak askeri müdahalelerine karşı çıkmamayı öngören 'Önce Rusya' politikası Gürcistan'ın genel olarak Batı, özel olarak NATO ile ilişkilerini geliştirilmesini sınırlamıştır.²⁴⁷ Clinton döneminde ABD 'Önce Rusya' politikasından vazgeçerek bir anlamda eski SSCB cumhuriyetleri ile ilişkilere öncelik tanımağa başlaması ile Gürcistan'ın ABD ve NATO ile ilişkilerinde yakınlaşmalar giderek artmağa başlamıştır. Bunun da en önemli yönlerinden birisini de güvenlik alanındaki ilişkiler oluşturmaktadır.²⁴⁸

ABD Gürcistan ilişkileri 11 Eylül 2001 sonrası yeni bir aşamaya geçmiştir. İran 11 Eylül 2001 olayları sonrası ABD'nin terörle mücadele kapsamında Gürcü birliklerinin eğitilmesi için Gürcistan'da yerleştirilen Amerikan askeri uzmanların kendi güvenliğine tehdit olarak görmektedir.²⁴⁹ Çünkü ABD İran'a karşı olası saldırısında Gürcistan'ı bir üs olarak kullanmayı isteyecektir. İsrail'de yayınlanan 'Jerusalem Post' gazetesinin, ABD, olası İran saldırısında, Gürcistan'ı kullanacak şeklindeki haberi, Gürcistan Genelkurmay Başkanı tarafından yalanlanmıştır. '*Bu haber çok mantıksız*' diyen Gürcistan Genelkurmay Başkanı Levan Nikoleişvili, olası İran saldırısında, Gürcistan'ın kullanılması gibi bir gündemin olmadığını söylemiştir.

²⁴⁷ Gürcistan'ın NATO'ya üyelik Çabaları, Jeopolitik Gündem Dergisi, ASAM Yayınları, Aralık 2002, Sayı 14, s.27.

²⁴⁸ Gürcistan Parlamentosu ABD-Gürcistan Askeri Anlaşmasını Onayladı, Jeopolitik Gündem Dergisi, ASAM Yayınları, Nisan 2003, Sayı 18, s. 27-28.

²⁴⁹ İran, Amerikan Askerini Gürcistan'da Görmek İstemiyor?, <http://www.voanews.com/turkish/archive/2002-03/a-2002-03-04-4-1.cfm>, 04/03/2002,

Tiflis hükümetinin adı açıklanmayan bazı yetkilileri ise, olası bir müdahalede Gürcistan'daki üslerin kullanılması durumunda, İran'ın misilleme olarak Gürcistan'ı hedef alacağı açıklamasını vermişlerdir. Açıklamalarında, ABD'ye karşı 'açık kapı' bırakmayı ihmal etmeyen Gürcü yetkililer, zorunlu kalmaları halinde 'yoğun Amerika yardımı ve desteğiyle' üslerin ABD'ye açılabileceğini söylemişlerdir.²⁵⁰ Öte yandan, Gürcistan'ın olası bir operasyonda Amerika'ya izin vermesi halinde, zaten krizde olan Rusya ile Gürcistan ilişkilerinin daha da gerileceği yorumu yapılmıştır.²⁵¹

Gürcistan'ın ABD için önemi tek İran sınırlarına yakın olması değil, aynı zamanda Orta Asya ve Afganistan'a ulaşım yolu üzerinde bulunmasıdır. Daha önce 'Doğu Batı Enerji Koridoru' olarak bilinen Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan çizgisi bu defa güvenlik koridoru olarak uluslararası siyasette yerini almıştır. ABD Orta Asya ve Afganistan'daki askeri üslerini Rusya, Çin ya da İran üzerinden besleyemeyeceği için Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Avrupa'dan Orta Asya ve Afganistan'a gitmek için tek hava koridorudur.²⁵² İran Amerika'nın Güney Kafkasya'da nüfusunun artmasından ihtiyat etmektedir. Çünkü Güney Kafkasya'nın Amerika nüfus alanına girmesi ile İran, Türkiye-Kafkasya-Afganistan dahil olmakla Türkistan çizgisinde Amerika'nın etkin olduğu ülkelerle çevrelenmiş olacaktır. Bu durum hassas olan İran'ın iç yapısını etkileyebilir.²⁵³

²⁵⁰ Gürcistan üs haberini yalanladı, <http://www.evrensel.net/06/02/22/politika.html>

²⁵¹ Gürcistan ABD'ye İzin Verirse Rusya İle İlişkiler Gerilir" http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=7757.

²⁵² ABD'nin Gürcistan'a Asker Göndermesi, *Jeopolitik Gündem*, ASAM, Nisan 2002, N: 6. s. 25-26.

²⁵³ Kamil AĞACAN, 'ABD'nin Gürcistan'a Asker Göndermesi: Terörle Mücadelede Üçüncü Cephe mi, Yoksa Köprübaşının Tutulması mı?', *Stratejik Analiz*, Nisan 2002, Cilt 2, Sayı 24, s. 71.

SONUÇ

1991’de Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra Birliği oluşturan cumhuriyetler bir birinin ardınca bağımsızlıklarını yeniden kazanmağa başladılar. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri de diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi 1991 sonuna kadar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra gücünü kayıbeden Moskova bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Moskova’nın bölgeden çekilmesini fırsat bilen bölge devletlerinden İran, Güney Kafkasya uğrunda çıkar savaşına ve bölgeni kendi nüfus alanlarına katma girişiminde bulunmuştur.

Güney Kafkasya Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın bağımsızlıklarını ilan etmelerine rağmen Tahran Kuzey komşularının bağımsızlıklarını resmen tanımaktansa Moskova üzerinden ilişkileri sürdürmeğe üstünlük vermiştir. Fakat bölge devletleri Rusya’dan tamamen kopmaya başlaması ve aynı zamanda Türkiye’nin bölgede yayılmasının karşısını almak için İran 25 Aralık 1991’de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın bağımsızlığını resmen tanımış ve diplomatik ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır.

İran’ın Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine karşı yürüttüğu politika bu prensiplere göre şekillenmektedir: İlk önce İran toprak bütünlüğünü korumak için Kuzey Azerbaycan’ın Güney Azerbaycan’a olası etkisini engellemek, ABD ve Türkiye başta olmakla Batı nüfusunun bölgeye girişini önlemek, Azerbaycan’da İşlami rejim kurmak, Hazar ve Azerbaycan’ın enerji kaynaklarının işletilmesi ve İran üzerinden taşınmasını sağlamak, Ermenistan ve Gürcistan üzerinden Avrupa’ya kadar doğalgaz boru hattı inşa etmek, Rusya Ermenistan ilişkilerinden faydalanarak

Türkiye'ye karşı ittifak oluşturmak, ABD ve Avrupa'da faaliyet gösteren Ermeni diasporasından faydalanmaktır.

İran ve Azerbaycan Cumhuriyetleri arasında diplomatik ilişkiler kurulduktan bugüne kadar iki ülke arasındaki karşılıklı güvensizlik durumu, ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde bir engel olmuştur. Tahran Bakü'ye karşı yürüttüğü politikada ihtiyatı elden bırakmamıştır. Buna sebep ise İran'ın nüfusunun neredeyse yarısını yakınının Azerbaycan Türklerinden oluşmasıdır. İran'ın genel olarak Güney Kafkasya politikası Güney Azerbaycan sorunu üzerinde inşa edilmiştir.

1991'de Azerbaycan bağımsızlığı ilan ettikten sonra Tahran Güney Azerbaycan Türklerini ve Şii faktörünü kullanmakla Kuzey Azerbaycan'ın da İran'a birleşmesi için faaliyette bulunmuş, ama başarılı olamamıştır. Türk milliyetçisi ve 'Birleşik Azerbaycan' ideolojisini kabul eden Abulfaz Elçibey'in 1992'de Azerbaycan'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasıyla birlikte İran-Azerbaycan ilişkilerinde en gergin dönem yaşanmıştır. İki ülke arasında başlayan gerginlik 1993'de Ebulfez Elçibey'in istifaya gitmesi ile yeniden normalleşmiştir. İki ülke arasındaki, yakınlaşma Eylül 1994'de kadar sürmüştür. Eylül 1994'te imzalanan 'Asrın Anlaşmasından' İran'a pay verilmemesi, iki ülke arasındaki ilişkileri kriz haline getirmiştir. Eylül 1994 sonrası İran Hazar Deniz'inin hukuki statüsü ile ilgili yürüttüğü politikasını değiştirmiş, Karabağ Sorununda Ermenistan'a açık mali ve askeri destek vermeye başlamış, 1992'de Ermenistan ile imzalanmış doğalgaz boru hattı projesini yeniden gündeme taşımış, 1995'de Azerbaycan'da iktidara karşı yapılmış darbe girişimine yardım etmiş ve darbeni hazırlayanlardan Mahir Cavodov'u İran'da barındırmış, Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'ye bağlı

Nardaran köyünde dini örgütlenme faaliyetlerinde bulunmuş ve bu örgütleri devlete karşı kullanmıştır. İran'ın örgütlediği ve maliye yardımıyla bulunduğu Azerbaycan İslam Partisi'nin bir kaç üyesi Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e karşı suikast girişiminde bulunmuşlar.

İran Azerbaycan ilişkileri kurulduktan bu güne kadar Tahran Bakü'ye karşı uyguladığı baskı politikasında başarısız olmuştur. İran'ın yaptığı baskılara rağmen Azerbaycan ne dış ne de iç politikada kendi amaç ve prensiplerinden vaz geçmemiştir. Azerbaycan Hazar Denizi'nde İran'ın tuttuğu tavra rağmen petrol arama işlemlerini sürdürmüş ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesini tamamlayarak, petrol ihracatına başlamıştır. Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili Azerbaycan'ın Rusya ve Kazakistan Cumhuriyetleri ile imzaladığı ikili anlaşmalar, İran'ın Hazar Denizi politikasını fiyaskoya uğratmıştır. İran'ın Ermenistan'a yardım etmesinin en önemli nedeni Kuzey Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan'a olası etkisini azaltmak olmuştur. İran'ın Ermenistan'a yardım etmesi Güney Azerbaycan Milli Harekatının daha da büyümesine neden olmuştur. İran'ın Karabağ Savaşında Ermenistan'a yardım etmesinin diğer nedeni ise bölgede istikrarsızlığı tetiklemekle Batı şirketlerinin bölgeye girişini engellemeğe yönelik olmuştur. Ama buna rağmen Batılı şirketler Azerbaycan'a projeler kapsamında milyarlarla dolar sermaye yatırmışlar ve İran bu projelerin hemen-hemen hepsinden dışlanmıştır.

İran ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler Sovyetler Birliği dağılmasından sonrası kurulsun da İran (Farslar) ile Ermeniler arasında kültürel ve siyasi ilişkiler 20'ci yüzyılın öncelerine tesadüf etmektedir. İran Ermenistan ilişkileri

eski Sovyet Cumhuriyetlerine nazaran kısa zaman çerçevesinde üst seviyeye ulaşmıştır. Bunun en büyük nedeni hem İran'ın, hem de Ermenistan'ın izole durumunda olmalarıdır. İran'a ABD tarafından, Ermenistan ise Azerbaycan ve Türkiye tarafından ambargo uygulanmıştır. Azerbaycan topraklarını işgal etmesi, Türkiye ve Gürcistan'a karşı toprak iddiasında bulunması Erivan'ı Tahran ile ilişkilerini yakınlaştırmaya zorlamıştır. Ermenistan ile İran arasında Aras nehri üzerinde yapılan köprü Ermenistan'a, İran Rusya ve Ermeni diasporası tarafından yapılan yardımların taşınmasında büyük rol oynamıştır ve Karabağ savaş zamanı Ermenistan'ın dünyaya açılan tek kapısı olmuştur. Tarih boyu İran-Ermenistan ilişkileri 'Düşmanımın düşmanı dostumdur' tezi üzerinde kurulmuş ve yürütülmüştür. Bu bakımdan İran'ın Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinde gerginlik yaşandığı dönemlerde İran-Ermenistan ilişkilerinde yakınlaşma olmuştur. İran, Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı her zaman Ermenistan'ı baskı olarak kullanmıştır. Ermenistan İran'dan aldığı yardımlar sayesinde Azerbaycan ile sürdürdüğü savaşta üstünlük elde etmiştir. 1994 yılına kadar İran Ermenistan'ı sadece Azerbaycan'a karşı baskı olarak kullanmışsa da, 1994 sonrası İran ile Ermenistan arasında stratejik ilişkiler kurulmaya başlamıştır. İran Ermenistan ilişkilerini etkileyen faktörlerden biri de Ermenistan Rusya ilişkileridir. İran Ermenistan'da olan Rusya üslerini kuzey sınırlarının garantörü gibi görmektedir.

İran, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye ittifakını dengelemek için Ermenistan üzerinden Rusya ile ilişkilerini daha da yakınlaştırmak istemektedir. Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında kurulan stratejik ve ekonomik ilişkiler İran ve Ermenistan'ı bölgede gerçekleşen bütün projelerden uzaklaştırmıştır. Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye işbirliğinin sonucu olarak BTC petrol boru hattının faaliyete

başlaması ile İran-Ermenistan-Rusya ittifakına karşı yürütülen çıkar savaşının kazanılması olarak yorumlanmıştır.

İran ve Ermenistan arasında 1992’de yapımı başlatılan doğalgaz boru hattı 2007’de tamamlanmıştır. Fakat İran Ermenistan, Gürcistan üzerinden geçmekle Avrupa’ya kadar BTC’ye alternatif olabilecek bir proje yapmak isterken, Rusya’nın baskıları sonucu doğalgaz hattı Ermenistan’ın kendisine yetmeyecek kadar küçük hacimli boru ile yapılmıştır. Kısacası 1992’de İran tarafından çalışmaları başlatılan bu proje de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İran Ermenistan arasında süren stratejik işbirliği Güney Azerbaycan’da itirazlarla karşılanmış ve yönetime karşı güvensizlik olarak kabul edilmiştir. İran’ın Ermenistan’a yaptığı yardımlar sadece Azerbaycan ve Türkiye’de değil aynı zamanda diğer İslam devletlerinde de tepkilere neden olmuştur.

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinden İran ile sınırı olmayan tek ülke Gürcistan’dır. Gürcistan’ın İran ile sınırı olmaması, Hıristiyan devleti olması ve Batı yönlü politika izlemesi Tahran-Tiflis yaklaşmasında en büyük engeller olmuşlar. ABD ve Gürcistan arasında 11 Eylül 2001 sonrası başlayan yaklaşma ve Gürcistan’a yerleştirilen terörle mücadele kapsamında 200 ABD askerleri İran tarafından olumsuz karşılanmış ve kendi güvenliğine tehdit olarak görülmüştür. 2004 sonrası İran Gürcistan arasında 1992’de imzalanan uzun dönemli doğalgaz boru hattının inşası ile ilgili yeniden başlayan müzakereler bu defa Rusya’nın değil ABD’nin baskısı ile sonuçsuz kalmıştır. Fakat ABD Gürcistan’ın acil durumlarda İran’dan doğalgaz alımına karşı çıkmamıştır. 2004 sonrası İran Gürcistan

ilişkilerinde olan yakınlaşmalara rağmen ABD'nin İran'a olası saldırısında Gürcistan topraklarını kullanacağı şüphesizdir.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, İran sahip olduğu jeopolitik konumu ve Güney Kafkasya devletleri ile olan tarihi ve kültürel ilişkilerine rağmen bölge devletlerinden Ermenistan hariç ne Azerbaycan ile ne de Gürcistan ile yakın ilişkiler kuramamıştır. Bunun da en büyük nedeni İran'ın Güney Azerbaycan sorunu nedeniyle Ermenistan ile kurduğu yakın ilişkiler olmuştur. İran'ın Hıristiyan Ermenistan devletine yardım etmesi milli çıkarları gerektiğinde kendi Anayasasının koyduğu çizgileri bile ihlal edebileceği anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar.

AKMAN Aslıhan, **Azerbaycan Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi**, İstanbul, İlke Yayınları, 2005.

ALİYEV, Haydar, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü**, Derleyen: İlham Aliyev , Akif Muradverdiyev. Çeviren Abuddah Çiftçi, Ergin Kocabıyık. İstanbul, Sabah Yayınları, 1998.

ARI Tayyar, **2000’li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000

ARI Tayyar, **Irak İran ve ABD**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, .

ASLANLI Araz, İlham HESENOV, **Haydar ALİYEV Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, Platin Yayınları, 2005,

AVŞAR B. Zakir, Ferruh SOLAK, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, Ankara, Vadi Yayınları, 1994.

BALBAY Mustafa, **İran Raporu**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları Yayınevi, Baskı 2, 2006,

CABBARLI Hatem, **Ermenistan’da İktidar Mücadelesi**, Ankara, Platin Yayınları, 2005.

CAFERSOY Nazim, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Haziran 1992-Haziran 1993**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001

CENNET Muhammed ALİ, **İran İslam Cumhuriyeti’nin Anayasası** , İslam’ı Kültür ve İlişkiler Merkezi, Baskı 1, 1996.

ÇİLOĞLU Fahrettin, **Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar**, İstanbul, Sinatle Yayınları, 1998.

- DEMİRBAĞ Yelda, Cem KARADELİ, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006.
- DURSUNOĞLU Alptekin, **Dördüncü Dünya Savaşı ve Orta Doğu**, Ankara, Anka Yayınları, 2005.
- GADJIEV K. S, **Geopolitika Kafkaza**, Moskova, Uluslararası İlişkiler Yayınları, 2003.
- GASIMOV Musa, **Bağımsız Azerbaycan'ın Dış Politikası**, Bakü, Azerbaycan Yayınları, 1992.
- GASIMOV Musa, **Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan,(1991-1995)**, Bakü, Gençlik Yayınları, 1996.
- GERÇEKSEVER Abdulkadir, **Basra Körfezi. Kayıp kimlik**, İstanbul, İQ Yayınları, 2005.
- GURBANOV Araz, **Sessiz Savaş** , Bakü, Genclik Yayınları, 1999.
- HALE William, **Türk Dış politikası 1774-2000**, Çev: Petek DEMİR, İstanbul, Mozaik Yayınları, 2003
- HASANOV Ali, **Müasir Beynelxalg Münasibetler ve Azerbaycan'ın Xarici Siyaseti**, Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 2005.
- İBRAHİMLİ Haleddin, **Değişen Avrasya'da Kafkasya**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.
- İNAT Kemal, **ABD'nin Haydut devletleri**, İstanbul, Değişim Yayınları, 2004.
- KALAFAT Yaşar, **İran Türklüğü**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.
- KANTARCI Hakan, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, İstanbul, İQ Yayıncılık, 2006.

KULİYEV Vilayet, MEMMEDOV Novruz, KURBANLI, Mübariz, **Haydar Aliyev ve Şerg**, Bakü, Ozan Yayınları, Cilt 6, Kitap 2, 2002.

MEHMETZADE Mirze Bala, **Ermeniler ve İran**, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, sayı 2, 1994,

MERT Okan, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, İstanbul, İQ Kültür-Sanat Yayıncılık, Baskı 1, 2004.

NESİBLİ Nesib, **Azerbaycan-İran İlişkileri: Geçmişte ve Şimdi'**, **Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol**, Bakü, Hazar Üniversitesi Yayınları, 2000.

NESİBLİ Nesib, **Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan**, Bakü, Ay-Ulduz Yayınları, 1997

Nesibzade Nesib, **Azerbaycan'ın Harici Siyaseti 1918-1920**, Bakü, Ay-Ulduz Neşriyatı, 1996.

NESİROV Elman, **ABD-ABD İlişkileri,(1991-1997)**, Bakü, Kanun Yayınları, 1998,

OĞUZ Sami, **Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001.

OĞUZ Sami, ve ÇAKIR Ruşen, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

ORAN, Baskın; ERHAN, Çağrı; AYDIN, Mustafa, **Türk Dış politikası 1980-2001**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt 2, Baskı 8, 2005.

Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Nisan 1999.

SAFAROV P.Ş., **90'lı Yıllarda Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası**, Bakü, 1999.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara, İmge Yayınevi, Baskı 13, 2005.

SEVER Ayşegül, *'ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye'*, **En Uzun On yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, der. Gencer ÖZCAN ve Şüle KUT, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998

SHAFFER Brenda, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluşu: İran'daki Azeriler Üzerindeki Etkisi, Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, editör: Emine GÜRSOY, Erdal ŞAHİN, İstanbul, Sota Yayınları, 2002.

ŞİHALİYEV, Emin, **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel Yayınları, 2003.

TAĞIYEVA Şövkət, NESİBLİ Nesib, **Azerbaycan-İran Münasebetleri ve Azadistan Meselesi, Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü, Elm Yayınları, 1990.

TAĞIYEVA Şövkət; REHİMLİ Ekrem, **Güney Azerbaycan**, Bakü, Orhan Yayınları, 2000.

TAHİRZADE Edalet, **Ebülfaz Elçibey, Bağımsızlık, İkinci Deneme**, Bakü, Cumhuriyet Gazetesinin Yayınları, 1999.

YANAR Savaş, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, İstanbul, İQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2002.

YEŞİLOT Okan, **Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005.

ZENGİN İsmail, **İran Devrimi ve Orta Doğuya Etkileri**, İstanbul, Milliyet Yayın, Baskı 1, 1991

Makaleler.

11 Eylül Sonrası ABD-İran İlişkilerinde Yeni Boyut: Güney Azerbaycan Türkleri, **Jeopolitik Gündem**, ASAM, Mayıs 2002, No: 7, s. 28.

ABD'nin Gürcistan'a Asker Göndermesi, **Jeopolitik Gündem**, ASAM, Nisan 2002, N: 6. s. 25-26.

ADIGÜZELOVA Meftune, 'Azerbaycan Problemi', Ankara, **Soydaş Dergisi**, Nisan-Mayıs 1997, Cilt 1, Sayı 1, s. 7-15.

AĞACAN Kamil, 'Değişim Zamanı: Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası', **Stratejik Analiz**, Mayıs 2006, Cilt 6, Sayı 61, s. 51-55

AĞACAN Kamil, 'Ermenistan-Gürcistan İlişkileri', **Ermeni Araştırmaları**, Ankara, ASAM Yayınları, Sonbahar 2005, Sayı 19.

AĞACAN, Kamil, 'İran'ın Azerbaycan Politikası', **Soydaş Dergisi**, 1997, Cilt 1, Sayı 1, s. 15-28

AHMETYAN Behram Emir, 'Ehemiyyete Stratejik Gorcestan ve İran Der Bergerare Sbat Syasi ve Egtesadi Mentege', **İran ve Gorcestan**, Merkeze Çap ve Entesarat Vezaret Omur Xarece, 2001

AKDEVELİOĞLU Atay, 'İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikası', **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 2004, Cilt 1, Sayı 2, s. 129-160.

AKDEVELİOĞLU Atay, 'İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri', Ankara, **Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1999.

AKDEVELİOĞLU Atay, Ömer KÜRKÇÜOĞLU, 'İran'la İlişkiler', **Türk Dış Politikası**, Editör: Baskın ORAN, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, Cilt 2, Baskı 11

ALIŞIK Gülşen Seyhan, 'Bütöv Azerbaycan Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme', **Değişen Dünya Üzerinde Kafkasya**, Edi. Okan YEŞİLOT, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005, s. 141-191.

ALTINBAŞ Deniz, 'İran'ın Silahlanma Çabaları', **Avrasya Dosyası, İran Özel**, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3.

- ASLANLI Araz, ‘ABD’de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması’, **Stratejik Analiz**, Ocak 2002, Cilt 2, Sayı 21, s. 55-62.
- ASLANLI Araz, ‘Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu ‘, **Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel**, 2001, Cilt 7, Sayı 1, s 393-431
- ATASİR Ayşen, ‘ABD’nin Kafkasya politikasında Son Gelişmeler ve Türkiye’, **Stratejik Analiz**, Mayıs 2003, Cilt 4, Sayı 37, s. 75-80.
- ATAY Mehmet, ‘İran’da Din ve Mezhep Yapısı’, **2023 Dergisi**, Haziran 2002, Sayı 14, s 22-24
- Azerbaycan Hazar’ın Statüsü Konusunda İran ile Görüşmeleri Sürdürmektedir, **Jeopolitik Gündem**, Ankara, ASAM, Şubat 2003, Sayı 16, s. 26-27.
- Azerbaycan’da ABD Askeri Üssü Tartışmaları, **Jeopolitik Gündem**, ASAM, Ocak 2004, Sayı 27, s. 25-26.
- BAYIR Emre, ‘Güney Azerbaycan Milli-Demokratik Hareketi Yol Ayrımında’, **Stratejik Analiz**, Şubat 2003, Sayı 34, Cilt 4, s. 53-59.
- BAYIR Emre, ‘Tahran’da İkinci Raunt: Reformculara Rağmen Reforma Devam’, **Stratejik Analiz**, Temmuz 2001, Cilt 2, Sayı 15.
- BAYIR Emre, ASLANLI Araz, ‘Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran’ın Azerbaycan Politikası’, **Stratejik Analiz**, Ekim 2001, Cilt 2, Sayı 18, s.47-56.
- BAYRAMOV Gadir, ‘Hazar Bölgesi ve Azerbaycan: Enerji Kaynakları ve Sorunları’, **İstanbul Üniversitesi**, Doktora Tezi, 2002.
- CABBARLI Hatem, ‘Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası’, **Stratejik Analiz**, Haziran 2002, Cilt 3, Sayı 26, s. 44-52.

- CABBARLI Hatem, 'Güney Kafkasya'da Güç Mücadelesi ve ABD'nin Azerbaycan'dan Askeri Üs İsteği', **Stratejik Analiz**, Kasım 2004, Cilt 5, Sayı 55, s. 65-70.
- CABBARLI, Hatem, 'Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası', **2023 Dergisi**, Ağustos 2002, Sayı 16, s. 68-76.
- CAŞIN Mesut, 'İran Silahlı Kuvvetleri', **Avrasya Dosyası, İran Özel**, ASAM, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 27-50.
- CEFEROV Nazim, 'Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) İktidarı Döneminde Azerbaycan Dış Politikası', **Ankara Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2000
- COŞKUN Müge, 'Hazar Petrollerinin Alternatif Taşıma Güzergahlarına İlişkin Bir Değerlendirme', **Hacettepe Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- CROISSANT M, Cyntina, 'Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriliği ve Yansımaları', **Avrasya Etüdüleri**, Ankara, 1996-1997, s. 23-41.
- ÇAKMAK Haydar, '1989'dan Günümüze Gürcistan', Trabzon, **Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırmaları Raporları**, 1998, s. 44-45
- ÇEÇEN Anil, 'Bir İran Değerlendirilmesi', **İran Özel, Avrasya Dosyası**, ASAM, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı: 3
- ÇELIKPALA Mitat, '1990'lı Yıllarda Rusya-İran İlişkileri', **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Kasım-Aralık 2000, Sayı 63.
- ÇETİNSAYA Gökhan, 'Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar', **Türkiye'nin Komşuları**, Der. Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, Ankara, İmge Yayınları, 200, s. 309-313.
- ÇİTTİR Süveyda, 'Ermenistan Dış Politikasının Temelleri ve Hedefleri', **Gazi Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2003

- ÇOLAKOĞLU Çelçuk, 'Uluslararası Hukuk'ta Hazar'ın Statüsü Sorunu', **AÜ SBF Dergisi**, Ocak-Aralık 1998, Cilt 53, No: 1-4, s. 107-122.
- DEMİRTEPE M. Turgut, 'Tahran'da Değişim Sürecinde İktidar Mücadelesi', **İran Özel, Avrasya Dosyası**, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3, s. 8-34.
- DEMİR Ali Faik, 'Türk Dış Politikası Açısından Transkafkasya'nın Yeri ve Önemi', **İstanbul Üniversitesi**, Doktora Tezi, 2000.
- DEMİRHAN Mustafa, 'Türk-İran İlişkileri', Olaylar ve Yorumlar, Bahar 1996, s. 21-25
- DURDULAR Ercan, 'İran, Azerbaycan ve Ermenistan', **İran Özel Avrasya Dosyası**, ASAM, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 124-136.
- DURUSOY Ömer Tanju, 'İran Ekonomisi', **İran Özel Avrasya Dosyası**, ASAM, İlkbahar 1995, Cilt 2, Sayı 1, s. 51-86.
- ELELE Onur, 'İran'ın Dış İlişkileri', **Olaylar ve Yorumlar Dergisi**, Sonbahar 1997, s. 75-81.
- Ermenistan-İran İlişkileri, **Jeopolitik Gündem**, ASAM, Şubat 2002, N: 4, s. 25-26.
- GÖK Gonca Oğuz, 'İran'ın Bölgesel Politikası ve Türk-İran ilişkileri', **Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü**, 2005
- GÜL Nazmi ve EKİCİ Gökçen, 'Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu var? Putin'in Ermenistan Ziyareti ve Moskova-Erivan İlişkileri', **Stratejik Analiz**, Kasım 2001, Sayı 19, s. 32-38.
- GÜL Nazmi, EKİCİ Gökçen, 'Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri', **Stratejik Analiz**, Şubat 2002, Cilt 2, Sayı 22, s. 37-43.

- GÜL, Nazmi; EKİCİ Gökçel, ‘Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası’, **Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel**, 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 367-393.
- GÜN O. Rengin, ‘Uluslararası Çatışma ve Çatışma Çözümü Temelinde Türk –İran İlişkileri’, **Dokuz Eylül Üniversitesi**, Doktora Tezi, 2003
- GÜRBÜZ Vedat, ‘Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan politikaları 1988-1994’, **Ermeni Araştırmaları**, ASAM Yayınları, Yaz 2003, Sayı 10, s. 82-109.
- Gürcistan Parlamentosu ABD-Gürcistan Askeri Anlaşmasını Onayladı, **Jeopolitik Gündem Dergisi**, ASAM Yayınları, Nisan 2003, Sayı 18, s. 27-28.
- Gürcistan’ın NATO’ya üyelik Çabaları, **Jeopolitik Gündem Dergisi**, ASAM Yayınları, Aralık 2002, Sayı 14, s.27.
- GÜRSES Emin, ‘Kafkasya’da Uluslararası Rekabet’, **Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel**, 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 250-274.
- HEMMİNG John, ‘İran’daki Azeriler, Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor’, **Stratejik Analiz**, Temmuz 2001, Sayı 15, s. 21-22.
- İBADOĞLU, Gubad, ‘Azerbaycan’ın Kalkınma Stratejisinde Petrolün Önemi: Ortodoks Bakış Açısıyla’, **2023 Dergisi**, Ekim 2002, Sayı 18, s. 72-76
- KAFKASYALI Muhammed Savaş, ‘Petrolün Azerbaycan Dış Politikasında Yeri ‘ , **Gazi Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2005
- KALAFAT Yaşar, ‘Azerbaycan – İran Bağlamında Güney Kafkasya’da Etno-Sosyal Yapı’, **Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel**, 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 221-250
- Kamil AĞACAN, ‘ABD’nin Gürcistan’a Asker Göndermesi: Terörle Mücadelede Üçüncü Cephe mi, Yoksa Köprübaşının Tutulması mı?, **Stratejik Analiz**, Nisan 2002, Cilt 2, Sayı 24, s. 69-71.

- KANBOLAT Hasan, 'Kafkasya'nın Jeopolitiğinde Değişim Sinyalleri', **Stratejik Analiz**, Nisan 2005, Sayı 60, s. 87-92.
- KASIM Kamer, 'Diasporanın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi', **2023 Dergisi**, ASAM, 2002, Sayı 12, s 42-48
- KAZIMLI Elnur, 'Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu', **SAD Stratejik Araştırmalar Dosyası**, 2002, Yıl 3, Sayı 10, s. 1-15.
- KESKİN Arif, 'ABD-Güney Azerbaycan ve İranlılık Kimliği Krizi', **Stratejik Analiz**, Temmuz 2003, Cilt 4, Sayı 39, s. 66 -70
- KESKİN Arif, 'İran'ın Nükleer Çabaları, Hedefler, Tartışmalar ve Sonuçlar', **Stratejik Analiz**, Mart 2005, Cilt 5, Sayı 59, s. 29-36.
- KESKİN Arif, 'Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu. İran'ın Afganistan Krizinde Durumu', **Stratejik Analiz**, Kasım 2002, Sayı 31. s. 18-19.
- KESKİN Arif, 'Türkiye İran İlişkilerini Belirleyen Yapısal ve Dönemsel Faktörler', **Avrasya Dosyası**, 11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikası Özel, 2004, Cilt 10, Sayı 1, s. 57-77.
- KILIÇ Yavuz, 'İran'ın Azerbaycan Politikası', **Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi. 2003.
- KURBANOV Erjan, 'Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar', **Avrasya Etüdüleri**, Ankara 1996-1997, s. 2-23.
- LAÇİNER Sedat, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002', **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ankara, Cilt 1, 2002, s. 168-222.
- LAÇİNER Sedat, 'Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut', **Ermeni Araştırmaları**, Ankara, ASAM Yayınları, Yaz 2002, Sayı 6, s. 35-69.

- MUSABEYOV Rasim, 'Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar', **Avrasya Dosyası**, İlkbahar 2001, s. 178.
- NESİBLİ Nesib, 'Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması', **Stratejik Analiz**, Ağustos 2000, Cilt 1, Sayı 4, s. 61-72
- NUGMAN Gülnar, 'Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü', **Stratejik Araştırmalar Dosyası**, 2000/1, s 60-65
- OĞAN Sinan, Kamil AĞACAN, 'Güney Kafkasya'da Yeniden Başlayan veya Bitmeyen Soğuk Savaş', **Stratejik Analiz**, Mayıs 2001, Cilt 2, Sayı 13, s. 25-33
- PEHLİVAN Çengiz, 'Milliyet, Mezheb ve Ayendeye Temeddone İrani', **İran-e Ferda**, Tahran, 1371, N 3, s. 16-19.
- REHİMOĞLU Arif, 'Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan', **Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel**, 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 337-367.
- ROY Oliver, 'İran'ın Orta Asya Politikası', **2023 Dergisi**, Haziran 2002, Sayı 14, s 12-16
- RUSTAMOV Rafik, 'İran'da İslam, Kılmış ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme', **Ankara Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2004
- SANCAK Kadir, 'Gürcistan'ın Kafkasya'daki Yeri', **Marmara Üniversitesi** Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- SARIKAYA Yalçın, 'Hatemi Döneminde İran'ın Dış Politikası', **2023 Dergisi**, 2002, Sayı 14, s. 24-34.
- SARIKAYA Yalçın, 'Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Dış Politikası', **Gazi Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- SEVERSEV Leonid, 'Rosiya-İran: Drujba Navek?' (Rusya-İran: Dostluk Ebedimi?), **Nezavisimaya Gazeta**, 5 Nisan, 2001.

SEZGİN Mahmut Niyazi, ‘Geçit Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi’, **Stratejik Analiz**, Ağustos 2002, Sayı 28, s. 45-53.

SEZGİN Mahmut Niyazi, ‘Güney Kafkasya’da Ulaştırma ve Jeostrateji’, **Stratejik Analiz**, Mayıs 2002, Cilt 2, Sayı 25, s. 41-49.

SEZGİN Mahmut Niyazi: ‘Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi’, **Stratejik Analiz**, Sayı: 28, Ağustos 2002, s. 45–53.

SEZGİN, Mahmut, Niyazi, ‘Irak Operasyonu Öncesi Kafkasya’da Rus-Amerikan Rekabeti’, **2023 Dergisi**, 2002, Sayı 18, s. 68-72.

SINKAYA, Bayram, ‘Türkiye İnan İlişkilerinde Çatışma Noktaları ve Analizi’, **Stratejik Araştırmalar Dosyası**, 2002, Sayı 20, s 16-25.

SOLTAN Elnur, ‘Hatemi’nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları’, **Stratejik Analiz**, Nisan 2001, Cilt 1, Sayı 12, s. 15-20.

TAŞKIRAN Cemallettin, ‘Karabağ Meselesi’, **2023 Dergisi**, Nisan 2002, Sayı 12, s. 36-42.

ÜTÜK Kazım, ‘Araf’taki Ülke İnan’, **2023 Dergisi**, Haziran 2002, Sayı 14, s. 8-12.

VURAL Burcu, ‘İnan’ın Avrasya Politikası ve Bölgesel Güç Dengesi’, **USAG Dergisi**, Yaz 2003, Sayı 9, s.17-24.

YAPICI Utku, ‘Küresel Süreç ve Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları:Orta Asya ve Kafkasya’, **Dokuz Eylül Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

YILMAZ Yunus, ‘Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Sonra İnan’ın Azerbaycan Politikası’, **Marmara Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

İnternet Kaynakları

2001 yılında Türkiye'nin dış ilişkileri,

<http://www.milliyet.com.tr/content/dosya/almanak2001/disiliskiler.html>

AĞAYEV Memmedağa, ‘Azerbaycanda Fırtına Öncesi Sessizlik’: Kasım 2005
Parlamento Seçimleri’,

<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=353>, 5 Mayıs 2005

AKKAN Faruk, ‘Aliyev de ‘tezkere’yi reddetti’,

<http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=24158>

ASLANLI Araz, ‘Ermeni muhalefeti 2007'ye hazırlanıyor’,

<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=560&sayfa=15>, 03.07.2006

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ülke özellikleri hakkında daha ayrıntılı olarak,

<http://ekutup.dpt.gov.tr/turkcumh/oik528.pdf>

Azerbaycan-İran İlişkileri, <http://azerbaycan.ihh.org.tr/uluslararasi/iran.html>

Bakı ve Tahran karşılıklı öhdelik görürdüler’, <http://bizimasr.media->

[azerbaycan.com/arşiv_2002/may/113/region.html](http://bizimasr.media-azerbaycan.com/arşiv_2002/may/113/region.html)(24 Mayıs 2003)

BOZKAYA Zafer, ‘İlk Çağlarda İran’,

<http://www.hindistangezi.com./iran/tarihiran.htm>

CABBARLI Hatem, ‘Muhammet Hatemi’nin Azerbaycan Ziyareti ve Sonuçları’,

<http://www.haberaliz.com/detay.php?detayid=1271>

CABBARLI Hatem, ‘Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri’,

http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc+iran%27%C4%B1n+karaba%C4%9F+politikas%C4%B1&hl=tr&ct=clnk&cd=49&gl=tr&lr=lang_t

CABBARLI Hatem, ‘Dağlık Karabağ Sorununun Çözümünde Son Gelişmeler’,

<http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=45>

CORNELL Svante E., ‘Iran and the Caucasus’

http://www.mepc.org/journal_vol5/9801_cornell.asp, Volume V, January 1998, Number 4

DANIELYAN Emil, 'A Look Back At Armenia Since Ter-Petrosian',
http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=15&&issue_id=611

DEVECI Yildiz, 'İran Ermenistan ziyareti Medeniyetlerin Buluşması mi?'
<http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=165&kontrol=1>

DURMUŞ Mehmet, 'Şahtan Hatemi'ye İran Dış Politikası',
<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=653> , 8 Aralık 2005

ERTAN Fikret, 'İran Ermenistan hattı gerçekleşiyor', <http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/yazar.do? yazino=160059>, 05 Nisan 2005,

Hatemi Dönemi ve İran İslam Cumhuriyeti-Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri,
<http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/iran.htm>

İran sıkışıyor ve sıkıştırıyor, <http://www.ntvmsnbc.com/news/304397.asp>

İran'da Ahmedinecad dönemi', http://www.cnnturk.com/ozel_dosyalar/haber_detay.asp?PID=1047&HID=1&haberID

İran-Ermenistan ilişkilerinde önemli adım,
<http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=911420> Mart 2007

KESKİN Arif, 'İran Ne Yapmak İstiyor?', <http://www.asam.org.tr/temp/temp94.pdf>

KESKİN Arif, 'Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası: 'Saldırganlığın Rasyonelleşmesi', <http://www.avsam.org/tr/yazidosyagoster.asp?ID=33>

KESKİN Arif, 'İran ve Ahmedinecad radikalizmi',
www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=186151 03/05/2006

KESKİN Arif, 'Güney Azerbaycan'da Meşrutiyet Hareketi'
<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=9&yazi=190>, 5 Mart 2003 –

KULAGİNA L. M., ‘Vneşnyaya Politika İrana posle Prizidentskix Bıborov 2005g’,
<http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/22-01-06.htm>

Nazmi GÜL, Gökçen EKİCİ, ‘Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa
Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri’
<http://www.asam.org.tr/temp/temp252.pdf>,

NESİBLİ Nesib, ‘Azerbaijan-Iran Relations: Challenges and Prospects’,
<http://ksgnotes1.harvard.edu.tr>

Noviy Vzglyad Na Oboronnyu Strategiyu İrana’ (İran’ın Savunma Stratejisine Yeni
Bakış), www.iran.ru, 30 Temmuz, 2003.

OGAN Sinan, ‘Yeni Global Oyun ve Hazar’ın Statüsü’,
<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=32&yazi=15314>, Şubat 2005

PETROSYAN Nana, ‘Bakü-Tiflis-Ceyhan Bölgede Güç Dengesini Bozuyor’,
<http://www.azg.am/&num=2005052604>

SAĞIR Celil, ‘Asimlya olmak istemiyorlar’,
<http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=11826>. 13.05.2002

SHAFFER Brenda, ‘Islam, İran, and Prospects in hte Caspian Region’,
[http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSI/Library.nsf/pubs/sheffer\(11.03.2001\)](http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSI/Library.nsf/pubs/sheffer(11.03.2001))

UŞAKOV V. A., ‘İranskaya Vneşnyaya politika Nakanune XXI-go Veka’,
<http://www.iimes.ru/rus/stat/1999.htm>

VELİEV Cavid, ‘İran’ın 2006 Portresi’,
<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=781&sayfa=3>, 01.01.2007

YAKUPZADE Celil, ‘İran’ın Karabağ Sorununa ve Güney Kafkasya’da Kolektif
Güvenlik girişimlerine Yönelik Politikası’,
http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2005/q-6.htm

ROZOV A.A., ‘Novaya Geopolitiçeskaya os ‘Tegeran-Tbilisi’

http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=43658, 27.10.06

Cavid VELİEV, ‘İran'ın bir gözü Kafkasya'da’,

<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=422&sayfa=,23> 13.02.2006

Gürcistan İran'dan Doğal Gaz Almaya Başladı’,

<http://www.voanews.com/turkish/archive/2006-01/2006-01-30-voa4.cfm,30/01/2006>

SŞA ne Vozrajayut Protiv Togo, Çtobı Gruzya Zakupala Gaz v İrane,

http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=44386, 17.11.06

Perspektivı İran’o Gruzinskogo Dialoga,

http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=44145, 30.11.06

Cavid VELİEV; ‘Tiflis’in Gaz Manevraları’,

<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=783>, 08.01.2007

İran, Amerikan Askerini Gürcistan'da Görmek İstemiyor’,

<http://www.voanews.com/turkish/archive/2002-03/a-2002-03-04-4-1.cfm,04/03/2002>

Gürcistan üs haberini yalanladı, <http://www.evrensel.net/06/02/22/politika.html>

Gürcistan ABD’ye İzin Verirse Rusya İle İlişkiler Gerilir"

http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=7757.

ÖZET

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan yeni dünya düzeninde İran'ın izlediği dış politika ve İran'ın Güney Kafkasya Politikası kapsamında Güney Kafkasya Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) ile olan ilişkileri ve bu ilişkileri oluşturan ve şekillendiren faktörler incelenmiştir. İran'ın Güney Kafkasya politikası çok geniş bir alanı kapsamasını dikkate alarak, çalışmanın çerçevesini bu politikanı belirleyen temeller, bu politikayı etkileyen ülke içi ve ülke dışı faktörleri ve bunların karşılıklı etkileşimi oluşturacaktır.

Bu tez çalışması iki bölüm: İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Kavramlar ve Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası başlıkları altında incelenmiştir. Birinci bölümde ilk önce İran İslam Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya politikasını etkileyen ve etkileyebilecek iç faktörlerden olan İran'ın coğrafi ve jeopolitik konumu, etnik yapısı, İran'ın Silahlı Kuvvetleri ve askeri kapasitesi ve daha sonra Soğuk Savaş sonrası genel dış politikası araştırılmıştır. İkinci bölümde ise Kafkasya'nın jeopolitik konumu ve İran açısından Güney Kafkasya'nın önemi ve Güney Kafkasya Cumhuriyet'leri ile olan ilişkileri araştırılmıştır. İran'ın Güney Kafkasya Cumhuriyet'leri olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile olan ilişkileri ve mevcut olan ilişkileri etkileyen iç ve dış faktörler daha ayrıntılı olarak araştırılmıştır.

ABSTRACT

This study primarily focuses on Iran's foreign and South Caucasus policy, its relations with the South Caucasus states, and the factors affecting this relationship after the collapse of the Soviet Union. While considering Iran's Caucasus policy in all areas, the study examines internal and external factors and the interaction amongst these factors.

This study contains two main parts. The first part is divided into two sub-sections. Section one of the part one deals with the study of conception of Iran's foreign policy through its South Caucasus policy after the Cold War. The second sub-section of the part one deals with study of the internal factors that affect Tehran's South Caucasus policy. These factors are geographic and geopolitical positions; Iran's ethnical structure; military forces and military capabilities; and finally Iran's foreign policy after the Cold War.

The second part of the study focuses on South Caucasus's geopolitical position, its importance for Iran and the relations between Iran and South Caucasus states. Besides, the study also examines internal and external factors of South Caucasus states that affect Iran-South Caucasus relations.